

STAN I POTRZEBA BADAŃ NAD WSPÓLNOTAMI MONASTYCZNYMI W POLSCE ŚREDNIOWIECZNEJ

I Wstęp

W niniejszym przeglądzie * zajmę się problematyką badań nad zakonami eremickimi i mniszami oraz kanonikami regularnymi *sensu stricto*, wraz z premonstratensami, wiktorynami i kongregacją z Arrouaise¹. Nie uwzględniam natomiast zakonów rycerskich i szpitalnych (w tym także bardzo rozpowszechnionych na ziemiach polskich bożogrobców²) oraz mendykantkich, a także trudnych do jednoznacznego zakwalifikowania, a tak popularnych w Polsce, paulinów³.

Pod względem chronologicznym uwzględniam średniowiecze (do początków XVI w.). Pod względem terytorialnym — obszar obecnej Polski. Pod względem rzeczowym zajmować się będę przede wszystkim historiografią polską. Obszary, które do 1945 r. znajdowały się w obrębie państwa niemieckiego, tzn. Śląsk, Pomorze Zachodnie i Nowa Marchia oraz Prusy Wschodnie (Zakonne), mają bogatą, zarówno starszą jak i nowszą, historiografię niemiecką, zaś Śląsk, wchodzący od XIV w. w skład Korony Czeskiej — także czeską. Ze względu na szczupłość miejsca będę mógł im poświęcić bardzo niewiele uwagi.

* Jest to rozszerzona i poprawiona wersja pracy, która w tłumaczeniu francuskim ukazała się w „*Quaestiones Mediae Aevi Novae*” t. 2: 1997 s. 3–44. Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu artykułu.

¹ Na temat zakresu terminu monastycyzm zob. Derwich, *Monastycyzm*, § 11.

² Zob. M. Starnawska, *Die Gebäude und die Ausrüstung der Klöster des Heiligen Grabes im Mittelalter*, w: Derwich s. 601–613 (bibliografia); Taż, *Crusade Orders on Polish Lands during the Middle Ages. Adaptation in a Peripheral Environment*, „*Quaestiones Mediae Aevi Novae*” t. 2: 1997 s. 121–142.

³ Podstawową literaturę zebrałem oddzielnie, zob. M. Derwich i in., *Stage* (jak w przyp. 10) s. 89.

II Przegląd syntez i narzędzi pracy

1 Europa Środkowa

Podstawowe informacje na temat dziejów zakonów w całej Europie Środkowej wraz z dalszą bibliografią znajdzie Czytelnik w pisanych przez Jerzego Kłoczowskiego rozdziałach *Histoire du Christianisme*⁴, dostępnej obecnie także w przekładzie niemieckim⁵. W kwestię różnych aspektów dziejów eremitów, mnichów i kanoników regularnych w naszym regionie dobrze wprowadzają także inne prace tego autora⁶. W przypadku późnego średniowiecza dysponujemy przeglądem badań dokonanych przez Kaspara Elma⁷. Dla Słowiańszczyzny wczes-

⁴ *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, sous la dir. de J.-M. Mayeur, Ch. et L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard, Paris: t. 4: *Évêques, moines et empereurs (1610-1054)*, sous la responsabilité de G. Dargon, S. Riché et A. Vauchez, 1993 s. 869-908; t. 5: *Apogée de la papauté et expansion de la chrétienté (1054-1274)*, sous la responsabilité de A. Vauchez, 1993 s. 134-140, 309-328, 639-664; t. 6: *Un temps d'épreuves (1274-1449)*, sous la responsabilité de M. Mollat du Jourdin et A. Vauchez, 1990 s. 778-820; t. 7: *De la Réforme à la réformation (1450-1530)*, sous la responsabilité de M. Venard, 1994 s. 408-435, 456-465.

⁵ *Die Geschichte des Christentums. Religion, Politik, Kultur*, hrsg. von..., Deutsche Ausgabe hrsg. von N. Brox, O. Engels, G. Kretschmar, K. Meier, H. Smolinsky, Freiburg/Basel/Wien Bd. 4, 1994 s. 883-920; Bd. 5, 1994 s. 128-135, 326-348, 688-715; Bd. 6, 1991 s. 771-811; Bd. 7, 1995 s. 415-436, 461-472.

⁶ J. Kłoczowski, *L'eremitismo dans les territoires Slaves occidentaux*, w: *L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII, Atti della seconda Settimana internazionale di studio Mendola, 30 agosto - 6 settembre 1962* (Miscellanea del Centro di Studi Medioevali, 4), Milano 1965 s. 330-354 (przedruk w: Tegoż *La Pologne*, IV); Tenże, *La vie monastique en Pologne et en Bohême aux XIe-XIIe siècles (jusqu'à la moitié du XIIe siècle)*, w: *Il monachesimo e la riforma ecclesiastica (1049-1122), Atti della quarta Settimana internazionale di studio, Mendola, 23-29 agosto 1968* (tamże, 6), Milano 1971 s. 153-169 (przedruk w: Tegoż, *La Pologne*, V); Tenże, *Les moines et les chanoines réguliers en Europe de Centre-Est et du Nord*, w: *Naissance et fonctionnement des réseaux monastiques et canoniaux, Actes du Premier Colloque international du CERCOR, Saint-Étienne, 16-18 septembre 1985* (CERCOR, Travaux et recherches, 1), Saint-Étienne 1991 s. 221-224; Tenże, *La Pologne dans l'Église médiévale* (Collected Studies Series, 417), London 1993.

⁷ *Les ordres monastiques, canoniaux et militaires en Europe du Centre-Est au bas Moyen Âge*, w: *L'Église et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du Centre-Est et du Nord (XIVe-XVe siècles). Actes du colloque organisé par l'École française de Rome avec la participation de l'Istituto polacco di cultura cristiana (Rome) et du Centre européen de recherches sur les congrégations et ordres religieux (CERCOR), Rome 27-29 janvier 1986* (Collection de l'École française de Rome, 128), Rome 1986 s. 165-186.

nośredniowiecznej (do końca XII w.) podstawowe znaczenie mają opatrzone bibliografią hasła zawarte w *Słowniku Starożytności Słowiańskich*⁸, a dla całego okresu w *Encyklopedii Katolickiej*⁹.

2 Polska

Obszerny przegląd podstawowej literatury na temat dziejów tzw. starego monastycyzmu (to znaczy eremitów, mnichów i kanoników regularnych) w Europie Środkowej w średniowieczu i w czasach nowożytnych opublikowałem wraz z grupą współpracowników w 1995 r.¹⁰ W przypadku Czech i Moraw podsumowanie badań przynosi najnowsza *Encyklopedie českých klásteru*¹¹, Słowacji – materiały z konferencji *Dejiny a kultúra rehoľnych komunit na Slovensku*¹², Węgier – syntetyczny szkic Ferenc L. Hervaya i Jozefa Töröka¹³.

Ogólną orientację w dziejach Kościoła w Polsce umożliwia praca zbiorowa *Kościół w Polsce*¹⁴ oraz synteza *Chrześcijaństwo w Polsce*¹⁵, dostępna także w edycji francuskojęzycznej¹⁶. Dla Polski wczesnośredniowiecznej (X-XII w.) ciągle aktualne pozostaje klasyczne dzieło Władysława Abrahama¹⁷, a w przypadku późnego średniowiecza – monografia Jana Fijałka¹⁸.

Z braku monastikonów dobrą, podręczną pomoc w zakresie podstawowych informacji merytorycznych oraz bibliografii na temat po-

⁸ T. 1-8, Wrocław 1961-1996 (w t. 8/2 ważne suplementy i idenks dla całego dzieła).

⁹ T. 1-7 (Jędrzejów), Lublin 1973-1997.

¹⁰ M. Derwich, L. Spychała, M. L. Wójcik with cooperation of A. Tarnas-Tomczyk, A. Żurek, *State of Research on a Daily Life of Monks and Canons Regular in East-Central Europe During Middle and Modern Ages*, w: Derwich s. 51-98.

¹¹ P. Vlček, P. Sommer, D. Foltýn (i in.), Praha 1997.

¹² *Príspevky na II. sympóziu o cirkevnych dejinách Slovenska na Trnavskej univerzite 15.-16. okt. 1993*, red. J. Simončič, Trnava 1994.

¹³ *Le réseau monastique hongrois et l'histoire de l'ordre des Ermites de Saint-Paul en Hongrie médiévale*, w: *Naissance et fonctionnement* (jak w przyp. 6) s. 225-234.

¹⁴ T. 1, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966.

¹⁵ Red. Tenże, Lublin 1992, wyd. 2, znacznie zmienione i rozszerzone.

¹⁶ *Histoire religieuse de la Pologne*, sous la dir. de J. Kłoczowski, Paris 1987 (oparte na pierwszym wydaniu syntezy cytowanej w poprzednim przypisie).

¹⁷ *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962, wyd. 3 (wyd. 1: 1890).

¹⁸ *Mistrz Jakub z Paradyża i Uniwersytet Krakowski w okresie soboru bazylijskiego*, t. 1-2 Kraków 1900.

szczególnych opactw stanowią katalogowe opracowania poświęcone romańskim¹⁹ i gotyckim²⁰ zabytkom sztuki w Polsce oraz znajdujący się w trakcie wydawania *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*²¹. Rolę podręcznego repetytorium źródeł dokumentowych poszczególnych klasztorów spełniają opracowania dziejów immunitetu ekonomicznego²² i sądowego²³ w dobrach Kościoła polskiego.

Szczęśliwie dysponujemy stosunkowo nową, bardzo dobrą syntezą dziejów życia zakonnego w Polsce średniowiecznej autorstwa Jerzego Kłoczowskiego²⁴. On też w kilku publikacjach zarysował dzieje monastycyzmu w Polsce X–XII w.²⁵ Są to prace do dziś podstawowe.

Rolę przewodnika po średniowiecznych klasztorach polskich może też w pewnym zakresie pełnić monografia Franciszka Bogdana²⁶ dotycząca ich egzemplcji spod władzy biskupa. Autor dołączył do niej zestawienie klasztorów benedyktyńskich i cysterskich²⁷, z którego korzystać jednak trzeba z wielką ostrożnością, wymaga bowiem licznych poprawek i sprostowań. Krótkie zarysy dziejów poszczególnych zakonów mniszych i eremickich opracowali historycy zakonni z okazji „roku św. Benedykta”²⁸. Katalog opactw mniszek (benedyktynki i cysterkki) zestawiała Małgorzata Borkowska²⁹, a współcześnie funkcjonu-

¹⁹ M. Pietrusińska, *Katalog i bibliografia zabytków*, w: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, red. M. Walicki (Dzieje sztuki polskiej, 1), Warszawa 1971. Zob. Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog Zabytków*, Wrocław/Warszawa/Kraków 1963.

²⁰ *Katalog zabytków*, red. A. Włodarek, w: *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arsyński (Dzieje sztuki polskiej, 2), t. 2, Warszawa 1995.

²¹ Red. A. Gąsiorowski. Najbardziej zaawansowany dla województw krakowskiego i poznańskiego.

²² J. Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do roku 1381* (PTPNPKH, X), Poznań 1936.

²³ Z. Kaczmarczyk, *Immunitet sądowy i jurysdykcja poimmunitowa w dobrach Kościoła w Polsce do końca XIV w.* (PTPNPKH, IX/2), Poznań 1936.

²⁴ *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1 (jak w przyp. 14) s. 375–584. Nowszy, syntetyczny zarys w pracy Te go Ź, *Od pustelni do wspólnoty. Grupy zakonne w wielkich religiach świata*, Warszawa 1987 s. 245–292.

²⁵ Zob. przyp. 6.

²⁶ *Sprawa wyjęcia polskich zakonów spod władzy biskupiej w epoce przedtrydenckiej. Studium prawno-historyczne*, w: *Sacrum Poloniae Millennium*, t. 10, Rzym 1961 s. 3–293 (bibliografia).

²⁷ *Tamże* s. 251–261.

²⁸ *Zakony benedyktyńskie w Polsce. Krótka historia*, Tyniec 1981.

²⁹ Zob. przyp. 299.

jących zakonów — Józef Kozak³⁰ oraz Jerzy Marecki³¹ — ten ostatni z krótkimi notami historycznymi. Niestety, za niezbyt udane uznać trzeba opracowania poświęcone dziejom poszczególnych zakonów publikowane w *Encyklopedii Katolickiej*. Z interesujących nas tu zakonów dotychczas ukazały się na jej łamach hasła poświęcone benedyktynom³², cystersi³³ i eremici³⁴ — ci ostatni bez oddzielnego potraktowania spraw polskich. W zakresie wczesnego średniowiecza brak ten uzupełnia hasło im poświęcone w *Słowniku Starożytności Słowiańskich* opracowane przez Wincentego Swobodę³⁵. Ostrożnie korzystać trzeba z zawierającego błędy i niedokładności najnowszego zarysu rozwoju zakonów mniszych i kanonicznych na ziemiach polskich pióra Henryka Gapskiego³⁶. Dla ogólnego obrazu fundacji XV-wiecznych użyteczny jest przeglądowy artykuł Zbigniewa Zyglewskiego³⁷ — i w tym jednakże przypadku konieczna jest kontrola i weryfikacja ustaleń autora.

Jerzy Kłoczowski opracował dzieje zakonów w diecezji przemyskiej³⁸, a Andrzej M. Wyrwa³⁹ rozwój sieci klasztornej na obszarze Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. W przypadku Pomorza Gdańskiego dla okresu przed jego opanowaniem przez Zakon Krzyżacki w 1308 r. pierwszą pomocą służyć może przegląd duchowieństwa zakonnego dokonany przez Kazimierza Dąbrowskiego⁴⁰ oraz jego wy-

³⁰ *Zakony i zgromadzenia zakonne w Polsce*, w: *Duchowość zakonna* (przyp. 413) s. 235–289.

³¹ *Zakony męskie w Polsce*, Kraków 1997; Tenże, *Zakony żeńskie w Polsce*, Kraków 1997.

³² J. Kowalczyk, P. Szczaniecki, *Benedyktyni w Polsce*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, Lublin 1976 kol. 237–242; A. Borkowska, *Benedyktynki w Polsce, tamże*, kol. 256–258.

³³ M. Daniluk, *Cysterski w Polsce, tamże*, t. 3, Lublin 1979 kol. 720–721; M. Daniluk, Z. Leszczyński, *Cystersi w Polsce, tamże*, kol. 726–734.

³⁴ M. Daniluk, J. Duchniewski, M. Jacniacka, *Eremitki, tamże*, t. 4, Lublin 1983 kol. 1069–1084.

³⁵ *Eremitki*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 8, Wrocław 1991 s. 118–120.

³⁶ *Les ordres monastiques et canoniaux en Pologne dès origines à la fin du XVIIIe siècle*, w: *Naissance et fonctionnement* (jak w przyp. 6) s. 271–298.

³⁷ *Klasztorne fundacje możnowładztwa koronnego w okresie jagiellońskim. Zarys problematyki*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 127–142.

³⁸ *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV–XVIII w.*, NP t. 43:1975 s. 2772.

³⁹ *Rozwój sieci klasztornej zakonów mniszych, kanonicznych i żebrzących na Kujawach i w Ziemi Dobrzyńskiej w średniowieczu*, „Ziemia Kujawska” t. 12: 1997 s. 53–80.

⁴⁰ *Najdawniejsze wiadomości o duchowieństwie na Pomorzu Wschodnim przed rokiem 1308/9*, NP t. 34:1971 s. 117–130, tu s. 122–130.

kazy opublikowane przez Andrzeja D. Dekkańskiego⁴¹. Dla okresu późniejszego wspomnijmy szkic Klausa Conrada⁴² na temat polityki Zakonu Krzyżackiego w stosunku do zlokalizowanych tutaj dóbr klasztornych. Studia Czesława Deptuły⁴³ ukazały rozwój instytucji kościelnych i klasztornych w Płocku w XII i początkach XIII w.

Zarys dziejów benedyktynów opracował Marek Derwich⁴⁴, który publikuje też wybór poświęconej im bibliografii⁴⁵. Na ukończeniu znajduje się redagowany przez Andrzeja M. Wyrwę monastikon cysterski. Na razie dostępny jest katalog ich opactw w Wielkopolsce⁴⁶ oraz zarys dziejów na Pomorzu Gdańskim⁴⁷. Podstawową pomocą może służyć popularny katalog opactw cysterskich przygotowany przez Jerzego Pietrusińskiego i Piotra Skubiszewskiego⁴⁸ oraz zarysy ich rozprzestrzenienia się i dziejów w Polsce autorstwa A. M. Wyrwy (cystersi)⁴⁹ i Kazimierza Bobowskiego (cysterki)⁵⁰. Dla XII–XIII w.

⁴¹ *Spisy członków konwentów zakonnych z Pomorza Gdańskiego do 1309 roku*, bmrw (1993?).

⁴² *Der Übergang von Ordens- und Klosterbesitz in Pommerellen an den Deutschen Orden*, w: *Ordensherrschaft, Stände und Stadtpolitik*, hrsg. v. U. Arnold, Lüneburg 1985 s. 3–26.

⁴³ *Krąg kościelny płocki w połowie XII w.*, RHum t. 8:1959 z. 2 s. 94–106; Tenże, *Płock kościelny u progu reform XIII wieku. Biskup Lupus i jego czasy*, RHum t. 21:1973 z. 2 s. 43–90; Tenże, *Kościół płocki w XII wieku*, „Studia Płockie” t. 3:1974 s. 67–84.

⁴⁴ *Les fondations et implantations de monastères bénédictins en Pologne jusqu'au début du XVIe siècle*, w: *Moines et monastères dans les sociétés de rite grec et latin*, sous la dir. de J.-L. Lemaître, M. Dmitriev, S. Gonneau (École pratique des hautes études, IVe Section, Sciences historiques et philologiques, V, Hautes études médiévales et modernes, 76), Genève 1996 s. 49–69; Derwich, *Monastycyzm*, rozdział 8.

⁴⁵ Dzięki uprzejmości ojca Daniela Misonne, zob. „Bulletin d'Histoire Bénédictine” t. 12:1995 nr 8 i 9 s. 335–352 — bibliografia selektywna za lata 1980–1994. Następny wybór ukaże się *tamże* t. 13:1998.

⁴⁶ A. M. Wyrwa, *Cistercian Monasteries in Wielkopolska: Historical Background and State of Research*, „Cîteaux” t. 43:1992 s. 343–406.

⁴⁷ K. Bruski, *Opactwa cystersów w Oliwie, Pelplinie i Byszewie — ich miejsce w dziejach Pomorza*, „Studia Pelpińskie” 1987 s. 17–32.

⁴⁸ *Les cisterciens en Pologne*, sous la dir. de J. Pietrusiński, Varsovie 1990.

⁴⁹ *Etapen der Ortsveränderung der Zisterzienserklöster in Europa ab 11. bis 14. Jahrhundert. Die Zisterzienser-Filiationen auf dem Polnischen Boden im 12. Jahrhundert*, w: *Naissance et fonctionnement* (jak w przyp. 6) s. 323–333; Tenże, *Rozprzestrzenianie się cystersów w Europie zachodniej i na ziemiach polskich*, w: *Cystersi II* s. 25–54; Tenże, *Cystersi w Polsce i losy ich patrimonium do czasów współczesnych. Zarys problemu*, w: *Cystersi III* s. 13–34.

⁵⁰ *Rozwój klasztorów cysterek w Niemczech i na ziemiach polskich w dobie średniowiecza*, w: *Prace Naukowe. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, Zeszyty Historyczne*, t. 2, Częstochowa 1994 s. 29–34.

dysponujemy syntetycznym szkicem Jerzego Kłoczowskiego⁵¹. Helena Chłopocka⁵² scharakteryzowała polską historiografię „cysterską” ostatnich lat. Dzieje kartuzów zarysował Jerzy Kłoczowski⁵³. Tylko na Pomorzu Zachodnim swoje nieliczne klasztory posiadali wilhelmici i wiktoryni, przypomnieni ostatnio przez Edwarda Rymara⁵⁴ i M. Derwicha⁵⁵. Podstawowymi opracowaniami dziejów premonstratensów pozostaje stara praca Władysława Knapińskiego⁵⁶ oraz monastikon Norberta Backmunda⁵⁷. W 1998 r. ukaże się zarys ich średniowiecznych dziejów wraz z katalogiem opactw pióra M. Derwicha⁵⁸.

W problematykę dziejów państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach wprowadzają materiały z cyklicznych konferencji „Ordines militares”⁵⁹, synteza Gerarda Labudy i Mariana Biskupa⁶⁰ oraz arty-

⁵¹ *Les cisterciens en Pologne du XIIe au XIIIe siècle*, „Cîteaux” t. 21:1970 s. 111–134.

⁵² *Fundacje cysterskie w Polsce średniowiecznej w poglądach historiografii polskiej*, w: *Cystersi I* s. 3–24.

⁵³ *Les chartreux et la Pologne médiévale*, w: *La naissance des chartreuses*, Grenoble 1986 s. 295–309 (przedruk w: Tenże, *Pologne*, jak w przyp. 6). Zob. R. Witkowski, *Prosopografia polono-cartusiana* („Analecta Cartusiana”, 137) Salzburg 1997.

⁵⁴ *Klasztor wilhelmiński i augustiański w Lipianach w XIII wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski” t. 37:1993 z. 4 s. 127–132.

⁵⁵ „Zapomniani” wiktoryni, NP t. 89:1998 s. 483–490.

⁵⁶ *Święty Norbert i jego zakon. Początki norbertańskich klasztorów cyrkarii polskiej i nieco ich dziejów*, Warszawa 1884.

⁵⁷ *Monasticon Paremonstratense id est historia circariarum atque canonicorum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis*, t. 1–2, Berolini/Novi Eboraci 1983 s. 398–433 (wyd. 2 uzupełnione).

⁵⁸ *Der Prämonstratenserorden im mittelalterlichen Polen. Seine Rolle in Kirche und Gesellschaft*, w: *Die Prämonstratensen*, hrsg. v. I. Crusius (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Studien zur Germania Sacra), Göttingen, w druku.

⁵⁹ *Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica*, red. Z. H. Nowak, Toruń: I, *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebiets*, 1983; II, *Prace z dziejów państwa i zakonu krzyżackiego* (red. A. Czachorowski), 1984; III, *Die Rolle der Ritterorden in der mittelalterlichen Kultur*, 1985; IV, *Werkstatt des Historikers der mittelalterlichen Ritterorden. Quellenkundliche Probleme und Forschungsmethoden*, 1987; V, *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*, 1990; VI, *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, 1991; VII, *Die Spiritualität der Ritterorden im Mittelalter*, 1993; VIII, *Ritterorden und Region — politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter*, 1995. Zob. także *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, red. Z. H. Nowak, Toruń 1995 et *Sztuka w kręgu Zakonu Krzyżackiego w Prusach i Inflantach* (Studia Borussia-Baltica Torunensia Historiae Artium, II), red. M. Woźniak, Toruń 1995.

⁶⁰ *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka — Społeczeństwo —*

kuł Georga Schweigera⁶¹. Podstawowe dane na temat życia zakonnego na tym obszarze zgromadzili Kaspar Elm⁶² i Ireneusz Czarciński⁶³.

Ogólną orientację w dziejach Kościoła na Pomorzu Zachodnim umożliwiają synteza Hellmutha Heydena⁶⁴ oraz (włącznie z Nową Marchią) monografia Jürgena Petersohna⁶⁵. Ten ostatni omówił rozwój fundacji zakonnych do 1300 r.⁶⁶ Najgruntowniejszym opracowaniem życia zakonnego na Pomorzu Zachodnim pozostaje obszerny, dwutomowy monastikon Hemanna Hoogewega⁶⁷. Krótki zarys rozwoju życia zakonnego na tych ziemiach opracował ostatnio Kazimierz Bobowski⁶⁸ – trzeba go jednak porównywać z ustaleniami J. Petersohna.

Dzieje cystersów na tym ziemiach przedstawił Franz Winter⁶⁹, a w nowszej historiografii J. Allendorf⁷⁰, W. Marzan⁷¹, Helena Chł-

Państwo – Ideologia, Gdańsk 1986. Zob. E. Potkowski, *Zakony rycerskie*, Warszawa 1995 (wyd. 2).

⁶¹ *Deutscher Orden*, w: *Mönchtum, Orden, Klöster. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Ein Lexikon*, hrsg. v. T e n z e, München 1994 s. 148–155 (bibliografia).

⁶² „Christi cultores et nouvelle ecclesie plantatores”: *Der Anteil der Mönche, Kanoniker und Mendikanten an der Christianisierung der Liven und dem Aufbau der Kirche von Livland*, w: *Gli inizi del cristianesimo in Livonia-Lettonia. Atti del colloquio intrnazionale di storia ecclesiastica in occasione dell'VIII centenario della Chiesa in Livonia (1186–1986)*, Roma, 24–25 Giugno 1986, Città del Vaticano 1989 s. 120–170.

⁶³ *Polityka zakonu krzyżackiego wobec korporacji religijnych i świeckich*, w: *Zakon krzyżacki* (jak w przyp. 59) s. 111–115. Zob. też J. Śliwiński, *Polityka gospodarcza zakonu krzyżackiego w Prusach wobec zakonu cystersów w pierwszej poł. XIV w. (Zarys problemu)*, Olsztyn 1982.

⁶⁴ *Kirchengeschichte Pommerns* (Osteuropa u. d. dt. Osten, 3), t. 1, Köln 1957 (wyd. 2).

⁶⁵ *Die südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftenspiel des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhunderts. Mission – Kirchenorganisation – Kultpolitik* (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 17), Köln/Wien 1979. Zob. recenzję J. Strzelczyka, *Początki chrześcijaństwa u Słowian nadbałtyckich*, ZH t. 47:1982 z. 1 s. 87–100.

⁶⁶ *Tamże* s. 326–341, 498–506.

⁶⁷ *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, t. 1–2, Stettin 1924–1925.

⁶⁸ *Esquisse du développement de réseaux de couvents de moines et de chanoines en Poméranie occidentale au Moyen Âge*, w: *Naissance et fonctionnement* (jak w przyp. 6) s. 299–312.

⁶⁹ *Die Zisterzienser der nordöstlichen Deutschlands. Ein Beitrag zur Kirchen- und Kulturgeschichte des deutschen Mittelalters*, t. 1–3, Gotha 1868–1871, Reprographischer Neudruck Aalen 1966.

⁷⁰ J. Allendorf, *Zisterzienser-Nonnenklöster des Bistums Kammin am Vorabend der Reformation*, „Cîteaux” t. 24:1973 s. 161–174.

⁷¹ *Die Zisterzienser in Pommern*, Leer 1981.

pocka i Winfrid Schich⁷², a premonstratensów – Franz Winter⁷³ i Norbert Backmund⁷⁴.

W przypadku historii Śląska podstawowe dane zestawili Johann Heyne⁷⁵ i, do końca XIV w., Tadeusz Silnicki⁷⁶, a ostatnio Kazimierz Dola⁷⁷. Brak jest natomiast syntezy dziejów zakonów na Śląsku. Tutejsze klasztory uwzględnia katalog zakonów czeskich autorstwa Josefa Svátka⁷⁸, zawierający jednak w przypadku Śląska luki i nieścisłości. Syntetyczny artykuł Jerzego Rajmana⁷⁹ ułatwia orientację w zakresie średniowiecznych dziejów życia zakonnego na Górnym Śląsku.

Najważniejszym przedsięwzięciem poświęconym dziejom zakonów na Śląsku jest wydawany od 1980 r. *Schlesisches Klosterbuch*⁸⁰. Z zakonów nas tu interesujących dotychczas opracowane zostały wszystkie opactwa benedyktyńskie, cysterskie i premonstratenskie oraz kanoników regularnych NMP na Piasku.

Dzieje benedyktynów śląskich posiadają syntetyczne zarysy autorstwa Heinricha Grügera⁸¹, Ambrosiusa Rose⁸² oraz Marka Derwi-

⁷² *Die Ausbreitung des Zisterzienserordens östlich von Elbe und Saale*, w: *Die Zisterzienser. Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit. Eine Ausstellung des Landes* (Schriften des Rheinischen Museumsamtes, 10), Rheinland-Verlag: t. 1: *Eine Ausstellung des Landschaftsverbands Rheinland, Rheinisches Museumsamt, Brauweiler, Aachen, Krönungssal des Rathaus, 3. Juli – 28. September 1980*, t. 1, Bonn 1980 s. 93–104.

⁷³ *Die Prämonstratenser des zwölften Jahrhunderts und ihre Bedeutung für das nordöstliche Deutschland. Ein Beitrag zur Geschichte der Christianisierung und Germanisierung des Wendenlandes*, Berlin 1895, Reprographischer Neudruck Aalen 1966.

⁷⁴ *Monasticon* (jak w przyp. 57) t. 1 s. 325–332.

⁷⁵ *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstiftes Breslau. Aus Urkunden, Aktenstücken, älteren Chronisten und neueren Geschichtschreibern*, t. 1–3, Breslau 1860–1868.

⁷⁶ *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca wieku XIV*, Warszawa 1953.

⁷⁷ *Dzieje Kościoła na Śląsku, Średniowiecze* (Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku, 9), Opole 1996.

⁷⁸ *Organizace reholních institucí v českých zemích a péče o jejich archivy*, „Sborník archivních prací” t. 20:1970 číslo 2 s. 503–624.

⁷⁹ *Średniowieczne klasztory na Górnym Śląsku. Problem rekrutacji i zasięg społecznego oddziaływania*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 65–71.

⁸⁰ Zob. J. J. Menzel, *Schlesisches Klosterbuch. Einleitung*, JbFWU t. 21: 1980 s. 74–83; H. Grüger, *Zur Kritik dem geplanten „Schlesischen Klosterbuch”*, tamże, t. 24:1983 s. 339–346.

⁸¹ *Schlesisches Klosterbuch. Der Orden der Benediktiner in Schlesien (vor 1139–1810). Ein Überblick*, JbFWU t. 32:1991 s. 1–19.

⁸² „Silesia benedictina”. *Die Bedeutung der Regula Benedikti für Schlesien*, „Schlesien” t. 25:1980 nr 3 s. 148–160.

cha⁸³. H. Grüger⁸⁴ i Kazimierz Bobowski⁸⁵ opracowali zarysy dziejów cystersów na Śląsku, a M. Derwich⁸⁶ zestawił katalog ich opactw. W przypadku kanoników regularnych dysponujemy pożytecznym przeglądem badań pióra Anny Pobóg-Lenartowicz⁸⁷, a syntetyczny zarys ich dziejów opracował ostatnio Wojciech Mrozowicz⁸⁸. Losy trzech fundacji (Śleza – Wrocław, Nowogródek Bobrzański i Zagań), które weszły w skład kongregacji z Arrouaise, dosyć pobieżnie opracował Ludo Milis⁸⁹, a ostatnio przypomniał Gérard Sivéry⁹⁰. Krótką syntezę dziejów premonstratensów śląskich opublikował Isfried H. Pichler⁹¹.

III Rozwój badań nad monastycyzmem w Polsce

Środowiska kościelne Europy Zachodniej XVII–XVIII w. charakteryzowały się stosunkowo wysokim klimatem intelektualnym⁹². Konstatacja ta dotyczy także (a może przede wszystkim) duchowieństwa zakonnego, wśród którego, z punktu widzenia rozwoju nauk historycznych, na czoło wysunęli się bollandyści⁹³ oraz benedyktyńska kon-

gregacja Świętego Maura, tzw. mauryni⁹⁴. W tym ożywieniu udział wzięły także niektóre środowiska benedyktyńskie niemieckie i austriackie⁹⁵, a nawet morawskie⁹⁶. Ich działalność na polu gromadzenia i opracowywania źródeł oraz wypracowywania nowoczesnych metod badawczych przeżywała wówczas prawdziwy rozkwit, kładąc podwaliny pod „nowoczesną” historiografię⁹⁷.

Niestety, prądy te w niewielkiej tylko mierze dotarły na ziemię ówczesnej Polski. W XVII w. działało tu zaledwie dwóch dużej klasy historyków zakonnych, bożogrobowiec, Andrzej Samuel Nakielski, nas tu nieinteresujący oraz benedyktyn z Tyńca, Stanisław Szczygielski. Ich tówarzyszość przeanalizował na tle ówczesnej historiografii Antoni Krawczyk⁹⁸. Natomiast wiek XVIII w tym zakresie niczym się nie wyróżnił⁹⁹.

Poważne, w rozumieniu zastosowanego warsztatu badawczego i tematyki, badania nad dziejami monastycyzmu na ziemiach polskich pojawiają się dopiero w drugiej połowie XIX w. Stosunkowo mało popularne, długo nie wychodziły poza etap ustalania podstawowych

phie médiévale, Préface de J. Van der Straeten, Paris 1993 s. 46 n.

⁹⁴ O ich wkładzie w rozwój historii zob. ostatnio D. O. Hurel, *Histoire de l'érudition Mauriste et histoire de la Congrégation de Saint-Maur: à propos de quelques ouvrages récents*, „Revue Mabillon” t. 5 (66): 1994 s. 265–270; Tenże, *The Benedictines of the Congregation of St.-Maur and the Church Fathers, w: The Reception of the Church Fathers in the West. From the Carolingian to the Maurists*, ed. I. Backus, Leiden/New York/Köln 1997 s. 1009–1038.

⁹⁵ Zob. np. F. Quartal, *Die Reformation im Spiegel südwestdeutscher benediktinischer Geschichtsschreiben des 17. und 18. Jahrhunderts. Zum klösterlichen Wissenschaftsbetrieb im Jahrhundert von der Säkularisation*, „Blätter für württembergische Kirchengeschichte” t. 86: 1986 s. 320–355; E. J. Bauer, *Die oberschwäbischen Benediktiner und die alte Universität Salzburg (1617/1622–1810)*, „Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte” t. 9: 1990 s. 85–118.

⁹⁶ M. Ruf, *Die geschichtsschreibung im Stift Raigern seit der Barockzeit und die Anfänge der „Studien und Mitteilungen”*, w: *Thausend Jahre Benediktiner in den Klöstern Břevnov, Braunau und Rohr*, hrsg. von J. Hofmann, im Auftrag der Abteien Břevnov und Braunau in Rohr (Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benedictiner-Ordens und seiner Zweige, Ergänzungsband, 33), St. Ottilien 1993 s. 591–610.

⁹⁷ S. Hilpisch, *Benediktinerhistoriken der neueren Zeit*, w: *Beten und Arbeiten aus Geschichte und Gegenwart benediktinische Lebens*, hrsg. von T. Bogler, Maria Lach 1961 s. 15–23. Zob. Derwich, *Monastycyzm*, § 38.

⁹⁸ *Historiografia krytyczna. Formowanie się nowożytnej postawy naukowej w polskim piśmiennictwie historycznym XVII w.*, Lubin 1994, o Szczygielskim (w literaturze nazywanym też Szczygielskim, jednakże forma „Szczygielski” występuje na kartach tytułowych jego dzieł) zob. s. 8–9, 14–15, 86, 127 n., 144–147, 236–240, 267–277, 353–364, 416–424. Zob. także W. Kętrzyński, *Tynecyca x. Stanisława Szczygielskiego*, PNL R. 2: 1874 s. 47–56, 135–144.

⁹⁹ Derwich, *Benedyktyński* s. 123–126.

⁸³ *Piastowie Śląscy a benedyktyni (XII–XIII w.)*, w: *Krzyszów poświęcony laską*, red. H. Dziurła i K. Bobowski (AUWr 1782), Wrocław 1997 s. 38–43. Zob. Tenże, *Benedyktyni a bitwa pod Legnicą*, „Śląski Labirynt Krajoznawczy” t. 3: 1992 s. 23–39 oraz Tenże, *Benedyktyni na średniowiecznym Śląsku*, w: *Kościół na Śląsku – społeczeństwo – kultura. Materiały z konferencji, Wrocław 11 grudnia 1997 r.*, red. K. Matwijowski, Sobótka, w druku.

⁸⁴ *Der Orden der Zisterzienser in Schlesien (1176–1810). Ein Überblick*, JbFWU t. 23: 1982 s. 84–145. Zob. Tenże, *Morimond, die Mutterabtei des schlesischen Zisterzienserkloster*, ASK t. 28: 1970 s. 1–28.

⁸⁵ *Cystersi na Śląsku*, w: *Kościół na Śląsku* (jak w przyp. 83) w druku.

⁸⁶ *Cystersi na Śląsku*, w: *Cysterskim szlakiem przez województwo legnickie. Materiały z konferencji*, red. A. Niedzielenko, Legnica 1995 s. 5–17.

⁸⁷ *Stan badań nad klasztorem kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu*, w: *Studia średniowieczne*, red. W. Korta (AUWr 1386, Historia 101) Wrocław 1992 s. 85–98.

⁸⁸ *Klasztory kanoników regularnych św. Augustyna na średniowiecznym Śląsku*, w: *Kościół na Śląsku* (jak w przyp. 83) w druku.

⁸⁹ *L'ordre des chanoines réguliers d'Arrouaise. Son histoire et son organisation, de la fondation de l'abbaye-mère (vers 1090) à la fin des chapitres annuels (1471)*, t. 1–2, Brugge 1969 s. 378–414. Zob. recenzję L. Matusik, Sobótka t. 26: 1971 s. 247–252.

⁹⁰ *Les chanoines d'arrouaise et la Pologne*, w: *Les contacts religieux Franco-Polonais du Moyen Âge à nos jours. Relations, influences, images d'un pays vu par l'autre*, Paris 1985 s. 53–82.

⁹¹ „*Silesia Norbertina*”. *Prämonstratenserkloster in Schlesien*, „Schlesien” t. 29: 1984 nr 1 s. 1–12.

⁹² B. Neveu, *Érudition et religion aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1994.

⁹³ Zob. J. Dubois, J.-L. Lemaître, *Sources et méthodes de l'hagiogra-*

faktów oraz formułowania kwestionariusza badawczego; do dziś zresztą nie został on zakończony.

1 Monografie „opisowe”

W całym okresie, jednakże w największym nasileniu w drugiej połowie XIX i w początkach XX w., spotykamy monografie poszczególnych klasztorów lub zakonów, które nazwać można „opisowymi”. Ich autorzy poprzestawali na zebraniu (nieraz bardzo drobiazgowym) i omówieniu (często mało krytycznie) materiału źródłowego. Nieprzemijające znaczenie niektórych starszych tego typu opracowań wynika stąd, iż wiele z wykorzystywanych w nich (i zazwyczaj streszczonych) źródeł nie zachowało się. Wśród wyróżniających się prac tego typu wymienić można m. in. monografię autorstwa Antoniego Z. Helcla¹⁰⁰, Józefa Gackiego¹⁰¹, Władysława Knapińskiego¹⁰², Władysława Mąkowskiego¹⁰³ oraz syntezę dziejów zakonnych pióra Antoniego Małeckiego¹⁰⁴.

2 Szkoła „dyplomatyczna”

Od drugiej połowy XIX w. uwagę badaczy przyciągały przede wszystkim najdawniejsze dokumenty najstarszych opactw. Są to bowiem równocześnie, szczególnie w przypadku benedyktynów oraz pierwszych opactw cystersów i kanoników regularnych, pierwsze dokumenty polskie, pozwalające poznać organizację państwa wczesnośredniowiecznego. Na dodatek, są one niemal bez wyjątku późnymi (na ogół z XIII w.) falsyfikatami, sporządzonymi na podstawie wcześniejszych, zaginionych akt oraz not prowadzonych w poszczególnych opactwach.

¹⁰⁰ *O klasztorze jędrzejowskim i będącym tam nagrobku Pakostawa kasztelana krakowskiego* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Krakowie, Oddział Sztuki i Archeologii, 1/2), Kraków 1852.

¹⁰¹ *Benedyktyński klasztor w Sieciechowie według pism i podań miejscowych*, Radom 1872; Tenże, *Benedyktyński klasztor na Łysej Górze*, Warszawa 1873.

¹⁰² Jak w przyp. 56.

¹⁰³ *Benedyktyńskie opactwo św. Wojciecha na zamku plockim*, w: A. J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna, napisana podczas wojny wszechświatowej, poprawiona i uzupełniona w roku 1930*, wyd. 2, Płock 1930 s. 539–554; Tenże, *Kościół św. Marii Magdaleny i klasztor panien norbertanek zakonu premonstratorskiego za murami miasta w Płocku, tamże*, s. 588–599 (w wydaniu pierwszym z 1917 r. tych tekstów nie było).

¹⁰⁴ *Klasztory w Polsce w obrębie wieków średnich*, w: Tenże, *Z dziejów i literatury. Pisma pomniejsze*, Lwów/Petersburg 1896 s. 276–370.

Badania nad nimi okazywały się zatem, poza całą atrakcyjnością dla szkoły pozytywistycznej, także niezbędne dla podejmowanych w tym okresie wielkich przedsięwzięć edytorskich oraz badań nad dziejami wczesnośredniowiecznej Polski. Kwestie „monastyczne” schodziły w tym kontekście na dalszy plan – były to przede wszystkim erudycyjne badania dyplomatyczne. Zofia Kozłowska-Budkowa¹⁰⁵ wyczerpująco omówiła stan badań w tym zakresie do połowy lat trzydziestych XX w.

Ten kierunek badań, który umownie nazwać można szkołą „dyplomatyczną”, położył trwałe podwaliny pod dalsze studia, zresztą nie tylko nad problematyką zakonną. Okazał się on również bardzo płodny, popularny i zarazem aktualny, stąd też kontynuowany jest do chwili obecnej. Z niego to rozwinęły się m. in. takie kierunki omawiane dalej, jak monografia „uposażeniowa” oraz badania nad skryptoriami.

Rozpoczęło się od znanej polemiki między Antonim Helclem¹⁰⁶ i Augustem Bielowskim¹⁰⁷ nad datacją tzw. dokumentu fundacyjnego dla opactwa benedyktynów z Mogilna rzekomo z 1065 r. (ok. 1146 r.). Do tego sporu oraz bogatego wachlarza kwestii natury politycznej, kościelnej, ekonomicznej i administracyjnej związanych z tym dokumentem wracano później wielokrotnie, a w dyskusji głos zabierali najwybitniejsi historycy, wśród nich Karol Potkański¹⁰⁸, Stanisław Arnold¹⁰⁹, Mieczysław Niwiński¹¹⁰, Mieczysław Gębarowicz¹¹¹, a po 1945 r. m. in. Brygida Kürbis¹¹², Józef Płocha¹¹³ i

¹⁰⁵ *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, z. 1: *Do końca wieku XII*, Kraków 1937.

¹⁰⁶ *List otwarty do Augusta Bielowskiego o najdawniejszych nadaniach dla klasztoru Benedyktyńców w Mogilnie*, „Biblioteka Ossolińskich” Poczet Nowy t. 6: 1865 s. 323–380 (i odbitka, Lwów 1865).

¹⁰⁷ *Odpowiedź na list otwarty A. Z. Helcla, o najdawniejszych znanych nadaniach klasztoru Benedyktyńców w Mogilnie przez...*, „Biblioteka Ossolińskich” Poczet Nowy t. 7: 1865 s. 308–340.

¹⁰⁸ *O założeniu i uposażeniu klasztoru w Mogilnie*, w: *Pisma pośmiertne Karola Potkańskiego*, red. F. Bujak, t. 2, Kraków 1924 s. 166–208. Zob. przyp. 152.

¹⁰⁹ *Początki biskupstwa plockiego w świetle falsyfikatów mogileńskich*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Płocku” t. 1: 1925 s. 3–24, przedruk w: Tenże, *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism*, Warszawa 1968 s. 199–231.

¹¹⁰ KH t. 43: 1929 s. 419–430.

¹¹¹ *Mogilno–Płock–Czerwińsk. Studia nad organizacją Kościoła na Mazowszu w XI i XII w.*, w: *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*, Lwów 1934 s. 112–174.

¹¹² *Najstarsze dokumenty opactwa benedyktynów w Mogilnie (XI–XII w.)*, StŻr t. 13: 1967 s. 27–61, przedruk w: Taż, *Na progach historii. Prace wybrane*, Poznań 1994 s. 37–82.

¹¹³ Jak w przyp. 280.

Gerard Labuda¹¹⁴ – i wcale nie została ona zakończona¹¹⁵. Dodać trzeba, że ma ona podstawowe znaczenie nie tylko dla poznania początkowych dziejów opactwa w Mogilnie, ale i w Płocku.

Przygotowania Wojciecha Kętrzyńskiego do edycji zbioru dokumentów opactwa w Tyńcu¹¹⁶ przyniosły jego hiperkrytyczne studia nad ich autentycznością¹¹⁷, szybko w znacznej części podważone przez Franciszka Piekosińskiego¹¹⁸, a ostatnio także przez Franciszka Sikorę¹¹⁹. Najwięcej zainteresowania wśród dokumentów tyńskich wzbudził najstarszy, tzw. dokument kardynała Idziego z Tusculum (ok. 1124 r.), który otrzymał wzorowe opracowanie Fryderyka Pappée¹²⁰ oraz krytyczne studia Wojciecha Kętrzyńskiego¹²¹, Franciszka Piekosińskiego¹²², Karola Małczyńskiego¹²³, a ostatnio m. in. Antoniego Gańsorowskiego¹²⁴, Marka Derwicha¹²⁵ i, przede wszystkim, Gerarda Labudy¹²⁶.

Mniejsze znaczenie miała dyskusja nad przywilejem dla opactwa benedyktynów na Ołbinie we Wrocławiu, podsumowana ostatnio przez

¹¹⁴ *Początki klasztoru w świetle źródeł pisanych*, w: *Materiały sprawozdawcze* (jak w przyp. 315), z. 1 Warszawa 1978 s. 21–59.

¹¹⁵ Ostatnio J. Z. Gaczyński, *Dokument mogileński – studium krytyczne*, „Zapiski Ciechanowskie” 1983 s. 5–43; M. Dulnicz, *Sieć grodowa Mazowsza Płockiego w XI wieku*, w: *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej* (Spotkania Bytomskie, 1), Wrocław 1993 s. 47–61 – rec. E. Kowalczyk, *KHKM* t. 62:1994 s. 373–380.

¹¹⁶ *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tyńskiego = Codex diplomaticus monasterii Tynecensis*, wyd. W. Kętrzyński i S. Smolka, Lwów 1875.

¹¹⁷ *Tamże* oraz *Tenże*, *Podrobione dyplomata tyńskie*, *PNL R.* 2:1874 t. 1 s. 161–187.

¹¹⁸ „Przegląd Krytyczny” t. 2:1876 s. 404–421.

¹¹⁹ *Dokumenty tyńskie Kazimierza Wielkiego*, *ZH* t. 50:1985 z. 3 s. 149–176.

¹²⁰ *Najstarszy dokument polski. Studium dyplomatyczne o akcie Idziego dla klasztoru benedyktynów w Tyńcu*, *RAUWHF* t. 23 Kraków 1888 s. 268–312.

¹²¹ *O podrobionym przywileju Idziego kardynała z r. 1105 dla klasztoru w Tyńcu*, *PNL R.* 2:1874 t. 1 s. 81–97; *Tenże*, *O przywileju kardynała Idziego z r. 1105*, *tamże R.* 17:1889 s. 316330, 400–419.

¹²² *Jeszcze słowo o dokumencie legata Idziego dla Tyńca*, *KH* t. 3:1889 s. 49–74.

¹²³ *Uwagi nad dokumentem legata Idziego dla klasztoru w Tyńcu, rzekomo z roku 1105*, „*Collectanea Theologica*” A. 17:1936 s. 339–365.

¹²⁴ *Tyński dokument*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 6, Wrocław 1977 s. 239–240.

¹²⁵ *Tyńska zgoda i wyszogrodzka wróżda*, *KH* t. 95:1988 z. 2 s. 3–24, tu s. 9–14.

¹²⁶ *Szkice historyczne XI w. Początki klasztoru benedyktynów w Tyńcu*, *StŻr* t. 35:1994 s. 23–62.

Adama Żurka¹²⁷, w której badacze polskie wzięli stosunkowo niewielki udział. Z mniej znanych prac poświęconych najstarszym dokumentom benedyktyńskim warto przywołać studia Eugeniusza Wiśniowskiego¹²⁸ nad pierwszym znanym przywilejem dla opactwa czarnych mnichów w Siechowie z 1252 r. oraz Bolesława Ulanowskiego¹²⁹ nad jednym z pierwszych zachowanych przywilejów prepozytury benedyktyńskiej w Jeżowie.

Mniejsze zainteresowanie wzbudziły XII– i XIII-wieczne dokumenty cysterskie, badane przede wszystkim przez Wojciecha Kętrzyńskiego¹³⁰ oraz, w przypadku przywilejów opactwa w Jędrzejowie, przez Antoniego Małckiego¹³¹, Władysława Semkowicza¹³², a niedawno Józefa Dobosza¹³³. W tym zakresie renesans zainteresowania przyniosły ostatnie lata, znaczone m. in. studiami J. Dobosza nie tylko nad najstarszymi dokumentami opactwa w Jędrzejowie, ale i w Łeknie¹³⁴ oraz Sulejowie¹³⁵, Gerarda Labudy¹³⁶, Józefa Sporsa¹³⁷ i Klemensa Burskiego¹³⁸ nad przywilejami opactwa w Oliwie oraz Edwarda Rymara nad dokumentem z 1306 r. dla opactwa w Bukowie¹³⁹.

¹²⁷ *Wrocławska kaplica św. Marcina w średniowieczu*, Wrocław 1996 s. 20–21.

¹²⁸ *Najstarszy dokument benedyktynów sieciechowskich (1252)*, *StŻr* t. 4:1959 s. 57–72.

¹²⁹ *O dacie przywileju Bolesława Mazowieckiego rzekomo z r. 1278 wydanego dla klasztoru w Jeżowie*, *RAUWHF* t. 17, Kraków 1884 s. 64–91.

¹³⁰ *O przywileju Jana arcybiskupa gnieźnieńskiego*, *PNL R.* 8: 1890 s. 865–873; *Tenże*, *Studia nad dokumentami XII w.*, *RAUWHF* t. 26, Kraków 1891 s. 200–320 (i odbitka, Kraków 1891).

¹³¹ *W kwestii fałszerstwa dokumentów*, *KH* t. 18:1904 s. 1–17, 411–480.

¹³² *Nieznanne nadania na rzecz opactwa jędrzejowskiego z XII w.*, *KH* t. 24:1910 s. 66–97.

¹³³ *Proces fundacyjny* (jak w przyp. 229); *Tenże*, *Trzynastowieczne fałszyfikaty cysterskie z Sulejowa i Jędrzejowa – motywy i okoliczności powstania*, w: *Pobóg–Lenartowicz/Derwich* s. 225–238.

¹³⁴ *Dokument fundacyjny klasztoru cystersów w Łeknie*, w: *Studia i materiały do dziejów Pałuk*, red. A. M. Wyrwa, t. 1, Poznań 1989 s. 53–83.

¹³⁵ *Zob. przyp. 229 oraz Tenże*, *Trzynastowieczne* (jak w przyp. 133).

¹³⁶ *Ze studiów nad najstarszymi dokumentami Pomorza Gdańskiego*, *ZH* t. 18:1952 s. 105–155, tu s. 113–135. *Zob. K. Jasiński, Kilka uwag o najstarszych dokumentach Pomorza Gdańskiego. Na marginesie...*, *StŻr* t. 2:1958 s. 147–153, tu s. 150–151.

¹³⁷ *Dokument fundacyjny Sambora I dla Oliwy z roku 1178*, *StŻr* t. 22:1977 s. 111–124.

¹³⁸ *Sprawa autentyczności dokumentów Sambora II dla cystersów oliwskich*, „*Zeszyty Naukowe Wydz. Human. Uniwersytetu Gdańskiego, Historia*” z. 15 Gdańsk 1985 s. 5–20.

¹³⁹ *Zmiana datacji pierwszego dokumentu margrabiów brandenburskich dla cystersów z Bukowa w 1306 r.*, *SŻr* t. 32–33:1990 s. 189–196.

Badania Elżbiety Kowalskiej¹⁴⁰, Józefa Dobosza¹⁴¹ i Jarosława Wenty¹⁴² przyniosły nowe dane dotyczące przywilejów opactwa kanoników regularnych w Trzemesznie z 1145 i 1146 r. Anna Pobóg–Lenartowicz¹⁴³ podsumowała dyskusję nad najstarszymi dokumentami opactwa na Piasku we Wrocławiu. Wspomnijmy jeszcze studium Gerarda Labudy¹⁴⁴ nad przywilejem fundacyjnym Mściwoja I dla klasztoru premonstratensek w Żukowie.

3 Szkoła „dyplomatyczno–gospodarcza”

Stopniowo główny kierunek badań ewoluował ze studiów przede wszystkim dyplomatycznych w kierunku badań dyplomatyczno–gospodarczych i osadniczych. Dobrym przykładem jest tu rozprawa Adolfa Hirschberga (Józefa Sieradzkiego), ucznia Franciszka Bujaka¹⁴⁵, twórcy polskiej szkoły badań nad osadnictwem, któremu znany nam już dokument tzw. Idziego dla opactwa w Tyńcu posłużył jako źródło do badań typowo osadniczych¹⁴⁶. Studia Romana Grodeckiego¹⁴⁷ oraz znana polemika między nim a Kazimierzem Tymienieckim¹⁴⁸,

¹⁴⁰ Dokument Humbalda, kardynała, legata papieskiego, wystawiony dla Trzemeszna w dniu 2 marca 1146 roku, w: *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 1, Gniezno 1984 s. 27–47.

¹⁴¹ Dokument Mieszka III Starego z datą 28 IV 1145 dla klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie, w: *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 4, Gniezno 1995 s. 87–106.

¹⁴² Na marginesie dokumentu legata Humbalda z 2 marca 1146 roku dla Trzemeszna, RH t. 53:1987 s. 101–114.

¹⁴³ Zob. przyp. 187 oraz Taż, *Jeszcze w sprawie autentyczności dokumentu księcia Henryka Brodatego dla klasztoru NMP na Piasku we Wrocławiu z 1221 r.*, Sobótka t. 48:1993 s. 341–350.

¹⁴⁴ *Najstarsze* (jak w przyp. 136) s. 106–113 i uwagi K. Jasińskiego, *Kilka* (jak w przyp. 136) s. 147–148.

¹⁴⁵ Zob. jego *Studia nad osadnictwem Małopolski*, cz. 1, RAUWHF t. 47, Kraków 1905 s. 172–428 oraz F. Bujak, *Wybór pism*, Przedmowa, komentarze, przypisy i ogólna redakcja naukowa H. Madurowicz–Urbańska, t. 1–2, Warszawa 1976, z bibliografią.

¹⁴⁶ A. Hirschberg, *Stosunki osadnicze w dobrach klasztoru tyńskiego w początkach jego istnienia*, Lwów 1925 i rec. F. Bujak, KH t. 39:1925 s. 85–94.

¹⁴⁷ *Książęca włość trzebnicka na tle organizacji majątków kościelnych w Polsce XII w.*, KH t. 26:1912 s. 433–475; t. 27:1913 s. 1–66.

¹⁴⁸ K. Tymieniecki, *Majątność książęca w Zagościu i pierwotne uposażenie klasztoru Joannitów, na tle osadnictwa dorzecza dolnej Nidy. Studium z dziejów gospodarczych XII w.*, RAUWHF t. 55, Kraków 1912 s. 335–425; R. Grodecki, *Studia nad dziejami gospodarczymi Polski XII w.* Dr. Kazimierz Tymieniecki: *Majątność...*, KH t. 29:1915 s. 257–294.

a zwłaszcza badania i zainteresowania tego ostatniego¹⁴⁹, wywarły przemożny wpływ na ukształtowanie się nowego kierunku badań.

Podwaliny dały studia Bolesława Ulanowskiego nad początkami i uposażeniem opactw w Strzelnie¹⁵⁰, a zwłaszcza w Staniątkach¹⁵¹. W 1902 r. ukazały się dwie do dziś klasyczne rozprawy tego nurtu – Karola Potkańskiego nad hipotetycznym opactwem benedyktynów w Łęczycy¹⁵² oraz Stanisława Zakrzewkiego nad opactwem cystersów w Szczyrzycu¹⁵³ i nadaniami dla cystersa Chrystiana¹⁵⁴, a nieco później studia Henryka Likowskiego nad opactwami cysterek w Owińskach¹⁵⁵ i, znane tylko ze streszczenia, w Ołoboku¹⁵⁶.

Schemat ten starał się poszerzyć Roman Grodecki¹⁵⁷ w swojej monografii opactwa premonstratensów w Busku, który dużo miejsca poświęcił zagadnieniom życia wewnętrznego oraz reformom XV w. Tropem tym podążył m. in. Józef Nowacki¹⁵⁸ w swojej syntezie dziejów opactwa cystersów w Szpetalu. Jeszcze autor kolejnej ważnej rozprawy tego kierunku, Mieczysław Niwiński¹⁵⁹, badając opactwo

¹⁴⁹ K. Tymieniecki, *Z dziejów zaniku drobnej własności na Śląsku w wieku XIII*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. 2, Lwów 1925 s. 619–639; Tenże, *Spółceństwo śląskie na podstawie dokumentów trzebnickich z lat 1203, 1204 i 1208*, w: *Studia społeczne i gospodarcze. Księga jubileuszowa ku uczczeniu 40–leńej pracy naukowej Ludwika Krzywickiego*, Warszawa 1925 s. 319–342; Tenże, *Z dziejów rozwoju wielkiej własności na Śląsku w XIII w.*, w: *Prace Komisji Historii Poznańskiego Towarzystwa Popierania Nauki*, t. 4, Poznań 1927 s. 235–297.

¹⁵⁰ *O założeniu i uposażeniu strzelnieńskiego klasztoru*, w: *Archiwum Komisji Historycznej AU*, t. 4, Kraków 1888 s. 144–148.

¹⁵¹ *O założeniu i uposażeniu klasztoru benedyktynek w Staniątkach*, RAUWHF t. 28 Kraków 1892 s. 1–131.

¹⁵² *Opactwo na łęczycy grodzie*, RAUWHF t. 43, Kraków 1902 s. 81–180.

¹⁵³ *Najdawniejsze dzieje klasztoru Cystersów w Szczyrzycu (1238–1382). Przyczynek do dziejów osadnictwa na Podhalu*, RAUWHF t. 41, Kraków 1902 s. 1–75. Zob. S. Krzyżanowski, *Przywileje szczyrzyckie*, KH t. 18:1904 s. 193–209.

¹⁵⁴ *Nadania na rzecz Chrystiana, biskupa pruskiego w latach 1217–1224*, RAUWHF t. 42, Kraków 1902 s. 237–332.

¹⁵⁵ *Początki klasztoru cysterek w Owińskach (1242–1250)*, Poznań 1924.

¹⁵⁶ *Najdawniejsze dzieje klasztoru cysterek w Ołoboku (1211–1299)*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAN” t. 26:1921 nr 7 s. 5–9.

¹⁵⁷ *Dzieje klasztoru premonstratenskiego w Busku w wiekach średnich*, RAUWHF t. 57, Kraków 1913 s. 1–93.

¹⁵⁸ *Opactwo św. Gotarda w Szpetalu pod Włocławkiem Zakonu Cysterskiego (ok. 1228–1285–1358). Przyczynek do misji pruskiej biskupa Chrystjana* (Studia Gnesnensia, 9), Gniezno 1934.

¹⁵⁹ *Opactwo cystersów w Wąchocku. Fundacja i dzieje uposażenia do końca wieków średnich*, RAUWHF t. 68, Kraków 1930 s. 1–164.

cystersów w Wąchocku, sporo miejsca poświęcił próbie rekonstrukcji jego gospodarki. Znamienne jest jednak, że wszystkie zgromadzone podczas kwerend wiadomości wykraczające poza przyjęte ramy dyplomatyczno-osadniczo-gospodarcze opublikował oddzielnie, jako katalog opatów¹⁶⁰.

Kierunek „dyplomatyczno-gospodarczy”, nawiązujący do klasycznych rozpraw Bolesława Ulanowskiego i Stanisława Zakrzewskiego z przełomu XIX/XX w., reprezentuje ciesząca się zasłużonym uznaniem monografia poświęcona początkom opactwa cystersów w Sulejowie autorstwa Józefa Mitkowskiego¹⁶¹. Ten nurt badań kontynuował i rozwijał Franciszek Sikora w swoich zawsze cennych studiach nad początkami, najstarszymi dokumentami i uposażeniem opactw cysterskich w Owińskach¹⁶², Byszewie¹⁶³, Oliwie¹⁶⁴ i Żarnowcu¹⁶⁵ oraz nad czternastowiecznymi dokumentami opactwa benedyktynów w Tyńcu¹⁶⁶.

4 Szkoła „poznańska”

Ostatecznie jednak po 1945 r. przewagę uzyskał kierunek badań koncentrujący się na uposażeniu, a właściwie na rozwoju wielkiej własności poszczególnych klasztorów. Nie bez wpływu były tu uwarunkowania polityczne – badania tego typu tolerowane były przez strażników czystości ideologicznej (marksistowskiej). Znaczną rolę odegrały również zainteresowania wielkiej postaci polskiej mediewistyki, pracującego w Poznaniu Kazimierza Tymienieckiego. Jego wielką zasługą jest, że badania te utrzymały wysoki poziom naukowy, nigdy nie zbaczając na „ideologiczne” manowce.

¹⁶⁰ Tenże, *Średniowieczni opaci klasztoru wąchockiego*, „Przegląd Powszechny” R. 48:1931 t. 190 s. 329–343; t. 191 s. 117–160.

¹⁶¹ *Początki klasztoru cystersów w Sulejowie. Studia nad dokumentami, fundacją i rozwojem uposażenia do końca XIII wieku* (PTPNPKH, XV), Poznań 1949. Zob. rec. A. Gieysztora, KH t. 57:1949 s. 192–198 i H. Chłopockiej, RH t. 19:1950 s. 220–224.

¹⁶² F. Sikora, *Uwagi o dokumentach klasztoru cysterek w Owińskach*, StŻr t. 9:1964 s. 61–73.

¹⁶³ Tenże, *Upadek fundacji cysterskiej w Szpetalu i początki odnowionego klasztoru byszewskiego*, ZH t. 40:1975 z. 2 s. 7–35.

¹⁶⁴ Tenże, *Z dziejów klasztoru oliwskiego w XII–XVI wieku*, ZH t. 42:1977 z. 4 s. 95–129; Tenże, *Jeszcze raz w sprawie pracy o opactwie oliwskim w XII–XVI w.*, tamże, s. 117–122 – polemika z pracą K. Dąbrowskiego, zob. przyp. 202.

¹⁶⁵ Tenże, *Początki klasztoru cysterek w Żarnowcu*, ZH t. 47:1983 z. 1–2 s. 7–29.

¹⁶⁶ Zob. przyp. 119.

Schemat „uposażeniowej” monografii klasztoru mniszego lub kanoniczego z pewnymi modyfikacjami obowiązuje w mediewistyce polskiej do dzisiaj. Obejmuje on krytykę autentyczności jego dokumentów, badania nad początkami i fundacją oraz – stanowiące zasadniczą część – studium nad rozwojem uposażenia ziemskiego, a także zakresem posiadanego immunitetu. Generalnie, od strony chronologicznej, badania te nie przekraczają XIV w., często zatrzymując się na połowie tego stulecia lub wręcz końcu XIII w. Bardzo niewiele, a zazwyczaj w ogóle, nie zajmowano się innymi zagadnieniami związanymi z funkcjonowaniem klasztoru i jego wspólnoty.

Dorobek „szkoły poznańskiej”, przez pewien czas jedynej stale zajmującej się problematyką zakonną, jest imponujący. Znaczą go cała seria rozpraw poświęconych uposażeniu, a właściwie – fundacji oraz początkom i rozwojowi domeny ziemskiej, kolejnych opactw cysterskich w Wielkopolsce (Obra, Józef Krasoń¹⁶⁷), na Pomorzu (Kołbacz, Helena Chłopocka¹⁶⁸ i Żarnowiec, Kazimierz Dąbrowski¹⁶⁹) oraz na Kujawach (Byszewo–Koronowo, Ryszard Kozłowski¹⁷⁰), a także norbertanek w wielkopolskim Strzelnie (R. Kozłowski¹⁷¹). Od początku lat 70. ten kierunek badań był w środowisku poznańskim mniej uprawiany, choć nadal kontynuowany. Znaczą go badania Tadeusza Przybysza¹⁷² i Józef Śliwińskiego¹⁷³ nad wielką własnością

¹⁶⁷ *Uposażenie klasztoru cystersów w Obrze w wiekach średnich* (PTPNPKH, XVI/1), Poznań 1950 (i rec. J. Mitkowskiego, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 13:1951 s. 304–312).

¹⁶⁸ *Powstanie i rozwój wielkiej własności ziemskiej opactwa cystersów w Kołbacz w XII–XIV w.* (PTPNPKH, XVII/2), Poznań 1953 (i rec. J. Mitkowskiego, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” t. 1:1955 z. 2 s. 295–299).

¹⁶⁹ *Rozwój wielkiej własności ziemskiej klasztoru cysterek w Żarnowcu od XIII do XVI wieku* (Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Wyd. I Nauk Społecznych i Humanistycznych, Prace Komisji Historycznej, Ser. Monografie, 40), Gdańsk 1970 (i rec. G. Labudy, „Rocznik Gdański” t. 31: 1971 z. 2 s. 245–247).

¹⁷⁰ *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie (Koronowie)* (Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, ser. C, 12), Warszawa/Poznań 1972 (i rec. W. Kerty, ZH t. 39:1974 z. 4 s. 113–115).

¹⁷¹ *Rozwój uposażenia ziemskiego klasztoru norbertanek w Strzelnie do końca XV wieku*, w: *Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego*, Ser. C, Nr 5: *Prace Komisji Historii*, t. 4, Bydgoszcz 1967 s. 69–107.

¹⁷² *Z dziejów wielkiej własności ziemskiej w XIII i XIV w. Spór klasztoru cystersów w Łeknie z rodem Pahuków*, „Zeszyty Naukowe UAM, nr 63, „Historia” z. 8 Poznań 1967 s. 195–204; Tenże, *Fundacja i pierwotne uposażenie klasztoru cystersów w Łeknie*, „Rocznik Nadprzycki” t. 7:1976 s. 56–71.

¹⁷³ *Rozwój uposażenia ziemskiego opactwa cysterskiego w Łeknie do końca*

klasztoru cystersów w Łeknie oraz liczne niepublikowane prace magisterskie i doktorskie¹⁷⁴.

Atrakcyjność tego modelu była bardzo duża, szybko przejęły go też inne środowiska historyczne. W Lublinie, na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, zastosował go w stosunku do opactwa benedyktynów w Sieciechowie Eugeniusz Wiśniowski¹⁷⁵, który, ze względu na stojącą do dyspozycji podstawę źródłową, dużo miejsca poświęcił zaniedbywanej dotychczas w tych badaniach kwestii późnośredniowiecznej gospodarki klasztornej.

Szybko też model ten zaakceptowali badacze warszawscy i wrocławscy, zajmujący się najlepiej oświetloną źródłowo probelamyką śląską.

W Warszawie sporo uwagi poświęcił cystersom Tadeusz Manteuffel, także kładący duży nacisk na ich działalność gospodarczą¹⁷⁶, potrafiący jednak wskazać również inne powody ich znaczenia i kierunki działalności¹⁷⁷. Cenny, acz niestety odosobniony jest też przyczynek Teresy Dunin-Wąsowicz dotyczący konwersów¹⁷⁸. Dopiero ostatnio, w oparciu o nowsze badania, badaczka ta przedstawiła próbę podsumowania roli cystersów w rozwoju kultury materialnej¹⁷⁹. Może ono stanowić podstawę do dalszych badań.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. „poznanski” model studiów odniósł wielki sukces w badaniach nad wielką własnością cysterską na Śląsku. Zapoczątkowane badaniami Henryka Dąbrowskiego¹⁸⁰ nad włościami opactwa w Henrykowie (kontynuowa-

XIV w., w: *Prace Historyczne WSP w Olsztynie*, Olsztyn 1981 s. 5–42; Tenże, *Zasady prawne działalności organizacyjno-gospodarczej cystersów z Łekna w XIII w.*, Olsztyn 1981; Tenże, *Działalność gospodarcza i organizacyjna klasztoru łekneńskiego w XIV w.*, Lubawa 1981.

¹⁷⁴ Zob. zestawienie A. M. Wyrwa, *Cistercian* (jak w przyp. 46).

¹⁷⁵ *Z dziejów opactwa Benedyktynów w Sieciechowie (XIII–XVI w.)*, RHum t. 7:1958 z. 2 s. 23–120.

¹⁷⁶ T. Manteuffel, *Ewolucja poglądów gospodarczych cystersów do poł. XIII wieku w świetle uchwał kapituły generalnej*, PH t. 43:1952 s. 492–505.

¹⁷⁷ Tenże, *Rola cystersów w Polsce w wieku XII, tamże* t. 41:1950 s. 180–202 (i rec. K. Tymienieckiego, RH t. 19:1950 s. 214–220); Tenże, *Próba stworzenia cysterskiego państwa biskupiego w Prusach*, ZH t. 18:1952 s. 157–173; Tenże, *Papiestwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII w.*, Warszawa 1955.

¹⁷⁸ *W sprawie roli konwersów w polskich klasztorach cysterskich*, w: *Wiek średnie. Medium Aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1962 s. 125–128.

¹⁷⁹ *Taż*, *Rola cystersów w rozwoju kultury materialnej w Polsce wczesnośredniowiecznej*, w: *Cystersi II* s. 9–23.

¹⁸⁰ *Uformowanie się wielkiej własności feudalnej klasztoru Cystersów w Hen-*

nymi przez Heinricha Grügera¹⁸¹) oraz Zbigniewa Wielgosza¹⁸² nad domeną ziemską opactwa w Lubiążu, badania te rozwinięte zostały zwłaszcza w syntezach Stanisława Trawkowskiego¹⁸³ i Z. Wielgosza¹⁸⁴. Zwieńczyła je synteza wielkiej własności klasztornej na Śląsku do 1266 r. pióra Waclawa Korty¹⁸⁵.

Badania nad wielką własnością i gospodarką klasztorną są nadal kontynuowane we wrocławskim środowisku naukowym, głównie, choć nie tylko, przez uczniów W. Korty. Przeszły one jednak ważną ewolucję, wynikającą m. in. z objęcia badaniami także okresu późnego średniowiecza. Okres ten jest nie tylko znacznie lepiej oświetlony źródłowo niż tradycyjnie dotąd stojące w centrum uwagi XIII stulecie. Przynosi on także istotne zmiany znaczenia, jakie dla budżetu opactw mnisznych i kanonickich mają dochody płynące z posiadania ziemi oraz te pochodzące z innych źródeł, zwłaszcza z czynszów. Taki kierunek reprezentują badania Agaty Tarnas-Tomczyk nad uposażeniem klasztorów na Śląsku do połowy XIV w., znane na razie tylko ze studium nad uposażeniem klasztorów legnickich¹⁸⁶, a także nie-

rykowie, RH t. 21:1953/1954 s. 109–149 (i rec. W. Korty, Sobótka t. 12:1957 s. 91–96).

¹⁸¹ *Die Besitzungen des Klosters Heinrichau (Untersuchungen zur Geschichte eines schlesischen Zisterzienserstiftes)*, ASK t. 22:1964 s. 64–119 oraz Tenże, *Henrichau* (jak w przyp. 439).

¹⁸² *Początki wielkiej własności klasztornej Cystersów w Lubiążu*, RH t. 22:1956 s. 61–126. Zob. H. Dąbrowski, *Uwagi nad początkami opactwa Cystersów w Lubiążu*, Sobótka 13:1958 s. 169–177.

¹⁸³ *Gospodarka wielkiej własności cysterskiej na Dolnym Śląsku w XIII w.*, Warszawa 1959 (i rec. H. Chłopockiej, RH t. 26:1960 s. 319–322; K. Tymienieckiego, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 23:1961 s. 313–318 i J. Wyrozumskiego, KH t. 67:1960 s. 1126–1130) oraz W. Korty, *W sprawie gospodarki wielkiej własności cysterskiej na Dolnym Śląsku w XIII wieku*, Sobótka t. 15:1960 s. 63–72.

¹⁸⁴ *Wielka własność cysterska w osadnictwie pogranicza Śląska i Wielkopolski (PTPNPKH, XXI/1)*, Poznań 1964 (i rec. W. Korty, Sobótka t. 21:1966 s. 462–468 oraz S. Trawkowskiego, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 27:1965 s. 269–270).

¹⁸⁵ *Rozwój wielkiej własności klasztornej na Śląsku do połowy XIII wieku*, Sobótka t. 13:1958 s. 179–205; Tenże, *Rozwój wielkiej własności feudalnej na Śląsku do połowy XIII wieku*, Wrocław 1964 s. 64–84. Zob. H. Grüger, *Die Kolonisations-tätigkeit der Mönche in Schlesien*, „Deutsche Ostkunde” t. 36:1990 s. 99–105.

¹⁸⁶ A. Tarnas-Tomczyk, *Uposażenie klasztorów legnickich do połowy XIV wieku*, w: *Dzieje klasztorów i życia zakonnego w Legnicy. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 16–17 listopada 1995 r. w Legnicy przez Muzeum Między w Legnicy i Pracownię Badań nad Dziejami Zakonów i Kongregacji Kościelnych*, red. M. Derwich i A. Niedzielenko (Opera ad historiam monasticam spectantia, Series I, Colloquia 3), Legnica/Wrocław, w druku.

dawna monografia gospodarki opactwa kanoników regularnych kongregacji z Arrouaise na Piasku we Wrocławiu pióra Anny Pobóg-Lenartowicz¹⁸⁷. Nowe spojrzenie na badania nad gospodarką klasztorną zasygnalizował Kazimierz Bobowski¹⁸⁸ w tytule swojego artykułu poświęconego opactwu cysterek w Trzebnicy.

Ważne znaczenie mają także badania prowadzone przez Martę Młynarską-Kaletynową nad rozwojem domeny cysterek trzebnickich¹⁸⁹, a zwłaszcza nad przebogatymi materiałami procesowymi zachowanymi dla premonstratenskiego opactwa św. Wincentego na Olbinie we Wrocławiu¹⁹⁰.

Na Pomorzu Zachodnim i Nowej Marchii ten kierunek reprezentowały badania Edwarda Rymara¹⁹¹, który opracował rozwój uposażenia opactwa cysterskiego w Bierzwniku (Marienwalde). Barbara Popielas-Szultke zajęła się własnością ziemską opactwa cystersów w Bukowie Morskim¹⁹², uposażeniem opactwa benedyktynek w Kołobrzegu¹⁹³ oraz gospodarką cystersów¹⁹⁴ – jednak jej prace, jako nie spełniające wymogów sztuki historycznej, słusznie skrytykował Jan M. Piskorski¹⁹⁵.

¹⁸⁷ *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do pocz. XVI w.*, Opole 1994; Taż, *Stosunki społeczne w dobrach klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do końca XV wieku*, w: Derwich/Pobóg-Lenartowicz s. 433–444 (bibliografia).

¹⁸⁸ *Podstawy bytu konwentu trzebnickiego*, w: *Księga Jadwiżańska. Międzynarodowe Sympozjum Naukowe „Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska”*, Wrocław-Trzebnica 21–23 września 1993 r., red. M. Kaczmarek, M. L. Wójcik, Wrocław 1995 s. 61–83.

¹⁸⁹ *Rozwój majątności klasztoru cysterek trzebnickich w XIII w.*, KHKM t. 38:1990 s. 223–248.

¹⁹⁰ Taż, *Ludzie w materiałach procesowych klasztoru premonstratensów na Olbinie we Wrocławiu w 2 połowie XIII i w XIV wieku*, w: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. R. Michałowski i in., Warszawa 1997 s. 139–150.

¹⁹¹ *Opactwo cysterskie w Bierzwniku (rozwój uposażenia i osadnictwa)*, „Przeгляд Zachodni” t. 15:1971 z. 3 s. 37–62.

¹⁹² *Rozwój gospodarczy Dominium Bukowskiego od połowy XIII do połowy XVI wieku*, Słupsk 1980.

¹⁹³ *Dzieje wielkiej własności ziemskiej klasztoru benedyktynek w Kołobrzegu (XIII–XVI w.)*, „Rocznik Koszaliński” t. 18:1982 s. 50–74.

¹⁹⁴ *Gospodarstwa własne cystersów zachodniopomorskich do połowy XIV wieku*, „Słupskie Prace Humanistyczne” t. 1:1980 s. 23–42; Taż, *Z badań nad dobrami ziemskimi i strukturą społeczno-gospodarczą klasztorów cysterskich Księstwa Szczecińskiego w dobie sekularyzacji*, w: *Cystersi I* s. 69–85.

¹⁹⁵ *Z najnowszych badań nad historią klasztorów zachodniopomorskich w średniowieczu*, RH t. 53:1987 s. 167–179.

Szybko okazało się jednak, że prace pisane według tego modelu stają się nazbyt schematyczne, szczególnie pod piórem mniej doświadczonych autorów. Mnożenie podobnych faktów dotyczących ilości, lokalizacji i obrotu osad, działalności osadniczej oraz zakresu otrzymanego immunitetu nie przynosi nowych jakościowo danych. Przewadzi w ślepią uliczkę. Nie przypadkiem wszak zabrakło próby zwieńczenia tych badań poprzez syntetyczne opracowanie problemu rozwoju uposażenia i gospodarki klasztornej (choćby tylko cysterskiej) w Polsce średniowiecznej. Rosła też świadomość rozległości problematyki dziejów monastycyzmu, którą po 1956 r. łatwiej już było (z powodu zelżenia nacisku „ideologicznego”) naukowo uprawiać. Stopniowo zatem poszczególni autorzy rozpoczęli próby modyfikacji obowiązującego dotychczas schematu.

5 Nowe kierunki badawcze

Już Tadeusz Manteuffel¹⁹⁶ zajął się kwestią roli misyjnej cystersów w krajach nadbałtyckich. Temat ten rozwinęła Stella M. Sza-cherska, która podejmując pracę nad opactwem cystersów w Szpetalu, rekonstrukcję jego domeny ziemskiej podporządkowała pytaniu o jego udział w cysterskiej misji pruskiej¹⁹⁷, związanej z cystersiem i biskupem pruskim Chrystianem¹⁹⁸. Autorka ta rozwijała później ten kierunek studiów badając rolę polityczną odgrywaną przez cystersów w ekspansji Danii na Pomorze¹⁹⁹, jednak jej ustalenia poddawane

¹⁹⁶ *La mission balte de l'ordre de Cîteaux*, w: *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome*, Warszawa 1955 s. 107–123.

¹⁹⁷ *Opactwo cysterskie w Szpetalu a misja pruska*, Warszawa 1960 (i rec. A. Gieysztor, PH t. 52:1961 s. 597–599 oraz A. Czachorowskiego, ZH t. 27:1962 s. 435–439).

¹⁹⁸ O nim zob. I. Czarciniński, *Polityka* (jak w przyp. 63) s. 111 oraz klasyczne studium G. Labudy, *Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII w.*, „Annales Missiologicae” t. 9: 1937 s. 201–435, a ostatnio M. Hellmann, *Chrystian*, w: *LMA* t. 2: 1983 kol. 1914; Z. H. Nowak, *Der Anteil der Rittororden an der preußischen Mission (mit Ausnahme des Deutschen Ordens)*, w: *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung* (jak w przyp. 59) s. 79–93; A. M. Wyrwa, *Procesy* (jak w przyp. 226) s. 155–165. Zob. też przyp. 154.

¹⁹⁹ Taż, *The political role of the Danish monasteries in Pomerania 1171–1223*, „Mediaeval Scandinavia” t. 10:1977 s. 122–155 – tu zestawienie wcześniejszych prac.

są ostatnio w wątpliwość²⁰⁰. Z kolei Antoni Czacharowski²⁰¹ opracowując monografię premonstratensek z Żukowa wzbogacił ją o kwestie związane z życiem wewnętrznym konwentu (zresztą nacisk kładąc na późnośredniowieczny kryzys zgromadzenia) oraz zagadnienie sprawowanego przezeń patronatu nad kościołami parafialnymi. Wreszcie Kazimierz Dąbrowski²⁰² podjął próbę napisania pełnej monografii opactwa w Oliwie, uwzględniającej wszelkie aspekty życia wspólnoty monastycznej. Niestety, postawiony cel przerósł siły autora²⁰³.

6 Jerzy Kłoczowski i „szkoła KUL”

Równocześnie z największym sukcesem „modelu poznańskiego” pojawiły się nowe kierunki i tendencje badań. Odwilż ideologiczna po 1956 r. odegrała tu znaczną rolę. Część z nich łączy się z wielkim rozwojem badań archeologicznych oraz z zakresu historii sztuki i architektury – wróć do tego zagadnienia dalej. Inne nawiązują do tradycji jeszcze XIX-wiecznych, twórczo je rozwijając, jeszcze inne wiążą się z recepcją kwestionariusza badawczego rozwijanego w historiografii zachodnioeuropejskiej. Rolę propagatora tego ostatniego wzięł na siebie niestrudzony Jerzy Kłoczowski, prezentując go w teorii i rozwijając w praktyce w dziesiątkach publikacji, w znacznej mierze dostępnych także czytelnikowi zagranicznemu²⁰⁴. Jego studia ukazywały wagę pozagospodarczych elementów działalności klasztorów mnisznych, nt. duszpasterstwa i obsługi podległych opactwom parafii²⁰⁵, działalności misyjnej i ewangelizacyjnej²⁰⁶, a także rozszerza-

²⁰⁰ K. Bobowski, *Esquise* (jak w przyp. 68) s. 306.

²⁰¹ *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek w Żukowie od XIII do połowy XV wieku* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 68 z. 2), Toruń 1963.

²⁰² *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI wieku* (Gdańskie Towarzystwo naukowe, Wyd. I Nauk Społecznych i Humanistycznych, ser. monografii, nr 53), Gdańsk 1975; Tenże, *W sprawie najstarszych dziejów klasztoru oliwskiego*, ZH t. 47:1982 z. 1 s. 101–116.

²⁰³ Zob. polemika F. Sikory, jak w przyp. 164.

²⁰⁴ Zob. przyp. 6.

²⁰⁵ *Z zagadnień funkcji społecznych cystersów w Polsce średniowiecznej. Problem duszpasterstwa parafialnego*, w: *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959 s. 103–126.

²⁰⁶ Zob. przyp. 6 oraz Tenże, *Die Zisterzienser in Klein-Polen und das Problem ihrer Tätigkeit als Missionare und Seelsorger*, w: *Die Zisterzienser. Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit. Ergänzungsband*, hrsg. v. K. Elm

ty horyzont czasowy badań na dotąd bardzo zaniedbane późne średniowiecze²⁰⁷. Świetna synteza życia zakonnego w Europie średniowiecznej²⁰⁸, anastępnie równie udana synteza tego zagadnienia dla Polski tego okresu²⁰⁹, miały kapitalne znaczenie dla dalszych badań nad monastycyzmem.

W późniejszym okresie badania kierowanego przez niego ośrodka skupiły się na próbie kartograficznego przedstawienia zjawisk religijnych. Przy znacznych sukcesach w opracowaniu nowożytnych dziejów zakonnych, w zakresie średniowiecza nie przyniosły one jeszcze wymiernych rezultatów. Prace te relacjonował niedawno Hubert Łaskiewicz²¹⁰.

Jednym ze skutków wspomnianego bliższego zetknięcia się nauki polskiej z bieżącymi prądami historiografii zachodnioeuropejskiej były pionierskie studia Czesława Deptuły nad XII wiecznym Kościołem w Płocku²¹¹ oraz dziejami w tymże stuleciu kanoników regularnych²¹², a przede wszystkim premonstratensów²¹³. Potrafił on pokazać nowe, niewykorzystane źródła²¹⁴ oraz rozszerzyć kwestiona-

unter Mitarbeit von S. Joerßen, Bd. 2, Köln 1982 s. 71–78. Zob. T. Dunin-Wąsowicz, *Projets missionnaires cisterciens w: La Rus' du sud-ouest aux XIIe–XIIIe siècles*, „Harvard Ukrainian Studies”, t. 12/13:1988/1989 s. 531–550 i Taż, *Kilka uwag w sprawie działalności misyjnej cystersów na Rusi w XII–XIII wieku*, w: *Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, red. S. K. Kuczyński, t. 5, Warszawa 1992 s. 161–173.

²⁰⁷ J. Kłoczowski, *Prowincja polska cystersów w świetle akt kapituły generalnej tego zakonu z XV w.*, w: *Polska w świecie. Studia z dziejów kultury*, Warszawa 1972 s. 179–198.

²⁰⁸ *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*, Kraków 1964.

²⁰⁹ Zob. przyp. 24.

²¹⁰ *Les monastères et les couvents dans la zone frontière de la chrétienté latine et grecque en Europe centrale. Compte rendu des travaux sur l'Atlas d'histoire socio-religieuse de l'Europe du Centre-Est*, w: *Moines et monastères* (jak w przyp. 44) s. 87–97.

²¹¹ Zob. przyp. 43.

²¹² Cz. Deptuła, *Arrowszyjska reforma klasztorów w Polsce po r. 1180 a reforma premonstrateńska (Z problematyki przemian polskiego kanonikatu regularnego w średniowieczu)*, RHum t. 17:1969 z. 2 s. 5–49.

²¹³ Starsze prace zestawione w artykule „*Abbatia de Brescia*” w w. XII–XIII i wybrane problemy najstarszych dziejów grupy brzeskiej premonstratensów polskich, RHum t. 42:1994 z. 2 s. 5–52. Zob. J. Rajman, *Brzesko i Zwierzyniec. Jeszcze o początkach dwu najstarszych klasztorów norbertańskich w Małopolsce*, RHum t. 45:1997 z. 2 s. 5–18.

²¹⁴ Cz. Deptuła, *O niektórych źródłach do historii zakonu premonstratensów w Polsce w XII i XIII w.*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 22:1971 s. 187–222.

riusz badawczy, prowadząc swoje dociekania na szerokim tle europejskim, w pełnym kontakcie z osiągnięciami tamtejszej nauki.

7 Badania nad początkami monastycyzmu

Jednym ze stałych motywów badań nad monastycyzmem jest kwestia pochodzenia pierwszych mnichów i lokalizacji najstarszych opactw, które zostały zniszczone niemal bez śladów podczas kryzysu państwa polskiego w latach trzydziestych XIX w. Toczącą się od końca XIX w. dyskusję, w której jednym z najważniejszych był głos niezapomnianego Tadeusza Wojciechowskiego²¹⁵, omówił i podsumował ostatnio Gerard Labuda²¹⁶. Zagadnienia tego dotyczą także najnowsze prace Aleksandra Gieysztora²¹⁷ i Marka Derwicha²¹⁸.

Najwięcej zainteresowania ciągle wzbudza kwestia lokalizacji tzw. eremu Pięci Braci Męczenników, założonego w Wielkopolsce przez 3 eremitów z otoczenia św. Romualda przybyłych do Polski w 1002 r.²¹⁹ Obecnie, po badaniach Krystyny Górskiej-Gołaskiej²²⁰ dowodzących późnego powstania tradycji o nim w Kazimierzu Biskupim, w grę wchodzi albo Kazimierz koło Szamotuł – za którym zdecydowanie opowiada się Gerard Labuda²²¹, albo Międzyrzecz – co wydaje mi się prawdopodobniejsze ze względu na istnienie tu co

²¹⁵ *Szkice historyczne XI wieku*, red. A. Gieysztora, Warszawa 1970, wyd. 4 (wyd. 1:1904) s. 39–44, 91–100.

²¹⁶ *Szkice historyczne jedenastego wieku. I. Najstarsze klasztory w Polsce w: Z badań nad dziejami klasztorów w Polsce* (Archeologia Historica Polona, t. 2), Toruń 1995 s. 7–73.

²¹⁷ *Pierwsi benedyktyni w Polsce Piastowskiej*, w: *Benedyktyni tynieccy* (jak w przyp. 313) s. 9–21.

²¹⁸ Derwich, *Monastycyzm*, § 43.1.3.

²¹⁹ Zob. J.–M. Sansterre, *Le monastère des Saints–Boniface–et–Alexis sur l’Aventin et l’expansion du christianisme w: Le cadre de la „Renovatio Imperii Romanorum” d’Otton III. Une révision*, „Revue Bénédictine” t. 100:1990 s. 493–506; U. Swinarski, *Herrschen mit den Heiligen. Kirchenbesuche, Pilgerfahrten und Heiligenverehrung früh- und hochmittelalterlicher Herrscher (ca. 500–1200)* (Geist und Werk der Zeit. Arbeiten aus dem Historischen Seminar der Universität Zurich, 78), Bern/Berlin/Frankfurt a. M./New York/Paris/Wien 1991 s. 136–141. Zob. T. Dunin–Wąsowicz, „Pereum” medievale, „Felix Ravenna” t. 116:1978 s. 87–101; Taż, *Koń cenniejszy od złota*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” t. 36:1992 s. 81–88.

²²⁰ *Kult Pięciu Braci Męczenników w Kazimierzu Biskupim i rozwój towarzyszącej mu legendy*, RH t. 61:1995 s. 111–140.

²²¹ *Najstarsze* (jak w przyp. 216) s. 33–41.

najmniej od 1005 r. opactwa²²². Najpewniej po zabójstwie eremitów podczas rabunkowego napadu w 1003 r. erem został odnowiony i szybko przekształcił się w regularne opactwo. Stale zainteresowanie budzi postać eremity Andrzeja Świerada, działającego w XI w. na pograniczu polskosłowackim²²³.

8 Badania nad „procesem fundacyjnym” opactw

W roku 1958 Józefa Zawadzka²²⁴ na podstawie analizy akt kapituły generalnej ukazała, iż założenie opactwa cysterskiego było długim i skomplikowanym procesem złożonym z określonych etapów odbywających się pod kontrolą władz klasztonych. Choć dziś stwierdzenie takie wydaje się banalne, wówczas stanowiło nowość.

Trzeba było jednak poczekać na pokolenie badaczy lat osiemdziesiątych, aby z faktu tego wyciągnięto odpowiednie wnioski. W efekcie zaczerpnięty z tytułu jej artykułu termin „proces fundacyjny” zrobił karierę. Można nim określić wyróżniającą się dynamizmem i nowatorstwem stawianych pytań gałąź badań nad początkami opactw cystersów w Polsce, rozwijaną przez młodą generację badaczy poznańskich skupionych wokół Jerzego Strzelczyka i Andrzeja M. Wy-

²²² M. Derwich, *Kilka uwag w sprawie Pięciu Braci Męczenników*, w: *Cracovia – Polonia – Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, Kraków 1995 s. 181–188. Tak też ostatnio A. Pleszczyński, *Bolesław Chrobry konfratem eremitów św. Romualda w Międzyrzeczu*, KH t. 103:1996 z. 1 s. 3–22 i T. Dunin–Wąsowicz, *Wzór świętego w Polsce wczesnośredniowiecznej*, w: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. R. Michałowski i in., Warszawa 1997 s. 100–103. Zob. G. Rutkowska, *Międzyrzecz – opactwo*, w: *Słownik historyczno–geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, red. A. Gąsiorowski, cz. 3 z. 1, Poznań 1993 s. 154–155.

²²³ H. Kapiszewski, Z. Sułowski, *Andrzej Świerad, Benedykt w: Nasi święci. Polski słownik hagiograficzny*, red. A. Witkowska, Poznań 1995 s. 68–78, 102–1066. Zob. V. Judák, *Sv. Svorad–Andrej a Benadiik, slovenské pustovníci*, w: *Dejiny a kultúra rehol’nych komunit na Slovensku*, red. J. Simončič, Trnava 1994 s. 279–286. Zob. też L. Boba, *Szent András–Zoerard: Lengyel volte vagy isztriai?*, „Magyar Egyháztörténeti Vázlatok” t. 4:1992 s. 5–11 (i S. Sroka, StŻr 36:1997 s. 163), według którego eremita ten pochodził z Istrii.

²²⁴ *Proces fundowania opactw cysterskich w XII i XIII wieku*, RHum t. 7:1958 z. 2 s. 121–150.

rzy²²⁵. Badania nad „procesami fundacyjnymi” opactw w Łeknie, Łądzie i Obrze (A. M. Wyrwa²²⁶ i Henryk Warczewski²²⁷), Wieleniu (Krzysztof Kaczmarek²²⁸) czy Jędrzejowie i Sulejowie (Józef Dobosz²²⁹), przełamały dotychczasowe statyczne pojmowanie fundacji klasztoru, wskazując na dynamikę tego procesu oraz zasiedlania terenu przez zakonników.

Podobne spojrzenie na powstawanie opactwa premonstratenskiego reprezentuje w swoich pracach Jerzy Rajman²³⁰, ukazujący złożoność i wieloetapowość fundacji klasztoru i kształtowania się obowiązującego w nim typu obserwacji zakonnej.

9 Badania nad kulturą monastyczną

Już w latach sześćdziesiątych XX w. Leokadia Matusik prowadziła we Wrocławiu interesujące studia nad różnymi aspektami kultury piśmiennej późnośredniowiecznych kanoników regularnych na Śląsku²³¹. Równocześnie podobne badania nad środowiskiem piętnastowiecznych kanoników regularnych w Wielkopolsce podjął Jacek Wiesiołowski²³². Duże znaczenie mają dalsze studia autora nad póź-

²²⁵ Jej dziełem są trzy ważne konferencje „cysterskie”, *Cystersi I, II, III*.

²²⁶ *Procesy fundacyjne wielkopolskich klasztorów cysterskich linii altenberskiej. Łekno – Łądz – Obrze* (Publikacje Instytutu Historii UAM 3), Poznań 1995 (i rec. T. Jurka, RH t. 62:1996 s. 188–194).

²²⁷ *Proces fundacyjny klasztoru cystersów w Łądzie*, w: *Cystersi III* s. 151–168.

²²⁸ *Proces fundacyjny klasztoru cystersów w Wieleniu (1277–ok. 1285)*, NP t. 85:1996 s. 51–73.

²²⁹ *Proces fundacyjny i pierwotne uposażenie opactwa cystersów w Jędrzejowie*, w: *Cystersi w Polsce. W 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, red. D. Olszewski, Kielce 1990 s. 4079; Tenże, *Okoliczności i motywy fundacji klasztoru cystersów w Sulejowie*, w: *Cystersi III* s. 177–188. Zob. przyp. 133.

²³⁰ *The Origines of the Polish Premonstratensian Circary*, „*Analecta Premonstratensia*” t. 66:1990 s. 203–219; Tenże, *Początki opactw norbertańskich w Strahowie i Brzesku*, NP t. 78:1992 s. 5–26. Zob. przyp. 404.

²³¹ Np. *Niektóre aspekty dziejów klasztoru kanoników regularnych w Kłodzku a zagadnienie „Psałterza floriańskiego”*, *Sobótka* t. 20:1965 s. 277–317; Taż, *Ze studiów nad średniowieczną kulturą umysłową kanoników regularnych na Śląsku. Jodok z Glucholazów*, *Sobótka* t. 22:1967 s. 35–64; Taż, *Michał Czacheritz z Nysy na tle kultury kanoników regularnych XV wieku*, w: *AUWr* nr 70, *Historia* z. 14, Wrocław 1968 s. 83–126.

²³² *Sędziwój z Czechtła (1410–1476). Studium z dziejów kultury umysłowej Wielkopolski*, *StZr* t. 9:1964 s. 75–104.

nośredniowiecznymi kolekcjami historycznymi²³³ oraz dziejami ówczesnej kultury umysłowej²³⁴, w których problematyka monastyczna zajmuje ważne miejsce. Ten kierunek badań cieszy się od tej pory sporą popularnością, osiągając największe sukcesy w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Przytoczmy tu m. in. studia Brygidy Kürbis²³⁵ nad kulturą cystersów w XII w., M. Derwicha nad kulturą piśmienną benedyktynów z opactwa na Łyścu²³⁶ oraz syntezę tego problemu dla opactwa cystersów w Lubiążu autorstwa Konstantego K. Jażdżewskiego²³⁷.

Koniecznym odnotować trzeba rozwój badań nad szkołami klasztorowymi. Dotychczas problematyka ta, oprócz starszych, nieaktualnych dziś studiów z przełomu XIX/XX w., znana była przede wszystkim z badań nad cystersami, w tym z syntetycznego zarysu Hugo Leszczyńskiego²³⁸ oraz szczegółowego przyczynku K. K. Jażdżewskiego²³⁹.

Obecnie, dzięki studiom Krzysztofa Stopki²⁴⁰, posiadamy podsumowanie dotychczasowych badań i wstępny kwestionariusz badawczy. Wojciech Mrozowicz wzorowo opracował dzieje szkoły kanoników regularnych w Kłodzku²⁴¹, a M. Derwich przedstawił to zagadnienie w przypadku opactwa benedyktynów na Łyścu i jego dependencji²⁴².

²³³ *Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej XIV–XV wieku*, Wrocław/Warszawa/Kraków 1967.

²³⁴ *Oświata i kultura na ziemi mogileńskiej w XV i na początku XVI wieku*, w: *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1978 s. 137–164.

²³⁵ *Cystersi w kulturze polskiego średniowiecza. Trzy świadectwa z XII w.*, w: *Cystersi I* s. 321–342.

²³⁶ Derwich, *Benedyktyński* s. 47–141; Tenże, „*Kazania świętokrzyskie*” a benedyktyni łysogórscy, w: *Źródłoznawstwo i studia historyczne*, red. K. Bobowski (AUWr 1112, Historia, 76), Wrocław 1989 s. 189–199.

²³⁷ *Lubiąż: losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163–1642)* (AUWr 1081), Wrocław 1992.

²³⁸ *Studia w klasztorach cysterskich XIII–XIX wieku*, w: *Cystersi I* s. 343–353.

²³⁹ *Problem średniowiecznej szkoły w klasztorze cystersów w Henrykowie*, w: *Cystersi I* s. 355–366.

²⁴⁰ *Szkoła zakonna w Polsce średniowiecznej jako problem badawczy*, w: *Pobóg–Lenartowicz/Derwich* s. 49–61.

²⁴¹ *Szkoła klasztoru kanoników regularnych–augustianów w Kłodzku w okresie średniowiecza*, w: *Pobóg–Lenartowicz/Derwich* s. 63–81.

²⁴² *Szkoły w dobrach opatów łysogórskich*, w: *Nauczanie w dawnych wiekach. Edukacja w średniowieczu i u progu ery nowożytnej. Polska na tle Europy* (Prace Instytutu Historii WSP w Kielcach, 3), red. W. Iwańczak, K. Bracha, Kielce 1997 s. 47–66.

²⁴³ *Z badań nad studiami uniwersyteckimi polskich cystersów w średniowieczu*, NP t. 79:1993 s. 77–88; Tenże, *Między Krakowem a Lipskiem. Prowincja szkolna polskich cystersów w średniowieczu*, w: *Cystersi III* s. 125–138;

Cenne są i wycyzają nowy, ważny kierunek badawczy prace Krzysztofa Kaczmarka nad zagranicznymi studiami cystersów polskich²⁴³ oraz rolą zdobytego wykształcenia w ich karierze zakonnej²⁴⁴.

Równoległe z badaniami Leokadii Matusik trwały w środowisku wrocławskim studia nad bibliotekami klasztorowymi, nawiązujące do ciągle podstawowej dla tego zagadnienia, a zwłaszcza dla biblioteki benedyktynów na Łyścu, syntezy autorstwa Marii Hornowskiej i Haliny Zdzitowskiej-Jasieńskiej²⁴⁵. Z ważniejszych ówczesnych prac wspomnijmy monografię bibliotek cysterek w Trzebnicy pióra Heleny Szwejkowskiej²⁴⁶ oraz kanoników regularnych obserwacji Arrouaise w Żaganiu autorstwa Alfreda Świerka²⁴⁷. On też²⁴⁸, a następnie Stanisław Solicki²⁴⁹, podsumowali kolejne etapy tych badań.

Z nowszych, ważniejszych prac nad bibliotekami klasztorowymi wymienimy opracowania poświęcone kartuzjom w Kartuzach pod Gdańskiem²⁵⁰ i w Legnicy²⁵¹ oraz opactwu kanoników regularnych w

Tenże, *Śląskie Żory czy duńskie Soro? Uwagi o studiach polskich cystersów w Erfurcie w średniowieczu*, Sobótka t. 50:1995 s. 255–259.

²⁴⁴ Tenże, *Kariery zakonne cysterskich graduatów uniwersyteckich w średniowiecznej Polsce*, w: Pobóg-Lenartowicz/Derwich s. 83–91.

²⁴⁵ *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947. Zob. ostatnio ważne studia E. Potkowskiego, zwłaszcza syntezę *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984.

²⁴⁶ *Biblioteka cysterek w Trzebnicy* (Śląskie Prace Bibliograficzne i Bibliotekoznawcze, 1), Wrocław 1955.

²⁴⁷ *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych Św. Augustyna w Żaganiu* (Śląskie Prace Bibliograficzne i Bibliotekoznawcze, 8), Wrocław 1965 (i rec. W. Nowodworski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 12:1966 s. 189–195).

²⁴⁸ *Z problematyki badań nad dziejami śląskich bibliotek klasztorowych*, Sobótka t. 18:1963 s. 14–25.

²⁴⁹ *Z problematyki średniowiecznych bibliotek śląskich*, w: *Średniowieczna kultura na Śląsku*, Wrocław 1977 s. 21–43. Zob. S. Rybandt, *Katalog ksiąg zachowanych z średniowiecznej biblioteki cystersów w Rudach* (Silva Medii et Recentioris Aevi, 7), Warszawa 1979.

²⁵⁰ T. Borawska, H. Rietz, *Losy biblioteki klasztornej kartuzów kaszubskich na tle dziejów kartuzji Paradisi Beatae Mariae*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” t. 43:1993 s. 15–35 i toż w tłumaczeniu, *Das Schicksal eines Klosters und seiner Bibliothek im Kaschubenlande – Cartusia Paradisi Beatae Mariae in Cassubia prope Gedanum sita*, w: „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” nr 1138, *Prace Historyczne* z. 111, Kraków 1994 s. 119–141.

²⁵¹ R. Witkowski, *Próba rekonstrukcji biblioteki kartuzji Passionis Christi w Legnicy*, w: Pobóg-Lenartowicz/Derwich s. 93–104; Tenże, *Kartuzja Passionis Christi w Legnicy. Kilka uwag o jej bibliotece i związkach kartuzów z miastem*, w: *Dzieje klasztorów* (jak w przyp. 186), w druku.

Trzemesznie²⁵² i Kraśniku²⁵³. Mniej udane jest ostatnie opracowanie biblioteki benedyktynów w Lubiniu²⁵⁴.

Do tradycji szkoły „dyplomatycznej” nawiązują dobrze rozwijające się studia nad skryptoriami klasztorowymi²⁵⁵, które stały się specjalnością wrocławskiego środowiska naukowego. Zajmował się nimi, w kontekście badań nad biblioteką kanoników regularnych w Żaganiu, Alfred Świerk²⁵⁶. Jednak ich szeroki program zarysował dopiero Kazimierz Bobowski²⁵⁷.

Najlepiej rozwinęły się one w przypadku opactw śląskich, przede wszystkim cysterskich. Przypomnijmy tu syntetyczny artykuł Rościsława Żerelika²⁵⁸ poświęcony śląskim urzędnikom klasztorowym oraz jego studia nad archiwami klasztorowymi²⁵⁹. Marek L. Wójcik opracował początki skryptorium dokumentowego opactwa w Rudach²⁶⁰ i Trzebnicy²⁶¹, zaś Artur Bruder²⁶² opublikował monografię najstar-

²⁵² R. Marciniak, *Piętnastowieczny regulamin biblioteczny z klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie*, w: „Discernere vera ac falsa”. *Prace ofiarowane Józefowi Szymańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin* (Annales UMCS, 45), Lublin 1992 s. 221–230.

²⁵³ E. Zielińska, *Biblioteka klasztoru kanoników regularnych w Kraśniku w drugiej połowie XV wieku*, w: Pobóg-Lenartowicz/Derwich s. 105–112. Zob. przyp. 389.

²⁵⁴ J. Urban, *Średniowieczna biblioteka opactwa benedyktynów w Lubiniu*, „Roczniki Biblioteczne” t. 33:1989 s. 3–39. Zob. Tenże, *Nowożytna biblioteka opactwa benedyktynów w Lubiniu*, „Zeszyty Lubińskie” 1992 z. 2 s. 19–27.

²⁵⁵ Jest to termin znacznie lepszy niż określenie kancelaria klasztorowa, używane w niektórych opracowaniach.

²⁵⁶ *Schreibstube und Schreiber des Augustiner-Chorherren-Stiftes zu Sagan im Mittelalter*, ASK t. 26:1968 s. 124–140.

²⁵⁷ *W kwestii postulatów i metod badawczych dotyczących klasztorowych skryptoriów dokumentowych na ziemiach polskich w okresie średniowiecza*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” Ser. A t. 41:1986 s. 76–8; Tenże, *O potrzebie badań nad skryptoriami dokumentowymi cystersów na ziemiach polskich w okresie średniowiecza. Stan i propozycje metod badawczych*, w: *Cystersi II* s. 55–62.

²⁵⁸ *Urzędnicy skryptoriów klasztorowych na Śląsku do końca I połowy XIV w. Ze studiów nad działalnością dyplomatyczną klasztorów śląskich*, Sobótka t. 44:1989 s. 557–570.

²⁵⁹ *Archiwa klasztorów legnickich*, w: *Dzieje klasztorów* (jak w przyp. 186), w druku.

²⁶⁰ *Początki skryptorium dokumentowego klasztoru cystersów w Rudach*, w: Pobóg-Lenartowicz/Derwich s. 263–277.

²⁶¹ *Problem proveniencji kancelaryjnej dokumentu księżnej Jadwigi dla cysterek trzebnickich z datą 24 VIII 1242*, w: *Księga Jadwiżyńska* (jak w przyp. 188) s. 223–230.

²⁶² *Najstarszy kopiarz klasztoru cystersów w Henrykowie* (AUWr 1267, *Historia* 88), Wrocław 1992.

szego kopiarza opactwa cystersów w Henrykowie. Ostatnio Andrzej Wałkowski²⁶³ opublikował monografię śląskich skryptoriów cysterskich filiacji lubiąskiej w XIII w. (tzn. opactw w Lubiążu, Henrykowie, Kamieńcu Ząbkowickim, Krzeszowie i Trzebnicy).

Kazimierz Bobowski opracował skryptorium dokumentowe opactwa cysterek w Szczecinie²⁶⁴, Andrzej Koterwa²⁶⁵ – skryptorium benedyktynów z Tyńca, a Klemens Bruski i Wiesław Długolecki²⁶⁶ – piętnastowieczny kopiarz cystersów z Pelpina.

Uwag badaczy nie uszły również artystyczne aspekty funkcjonowania skryptoriów klasztornych. Szczególnie ich rola – zwłaszcza cysterskich i benedyktyńskich – w rozwoju iluminatorstwa książkowego jest dobrze poznana dzięki studiom Alicji Karłowskiej-Kamzowej²⁶⁷. Nowe dane w zakresie kontaktów ziem polskich z monastycznymi środowiskami artystycznymi nadmozańskimi i południowo-niemieckimi przynoszą studia Piotra Skubiszewskiego²⁶⁸.

Prace Edwarda Potkowskiego²⁶⁹ wprowadziły do historiografii polskiej problematykę tzw. piśmiennictwa pragmatycznego (*Pragmatische*

²⁶³ *Skryptoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII w.*, Zielona Góra/Wrocław 1997, tu bibliografia.

²⁶⁴ *Aktywność skryptorium dokumentowego klasztoru cysterek w Szczecinie do końca XIII w. (w zakresie „ars dictandi” i „ars scribendi”)*, „Przegląd Zachodniopomorski” t. 6:1991 z. 2 s. 7–19. Zob. również jego studium nad skryptorium leżącego poza interesującym nas terenem opactwa w Dargunicy, *Skryptorium dokumentowe klasztoru cystersów w Dargunicy do końca XIII wieku* (AUWr 1078, Historia 73), Wrocław 1991.

²⁶⁵ *Działalność dyplomatyczna skryptorium klasztorne w Tyńcu. Ze studiów nad dokumentem średniowiecznym w Polsce*, w: AUWr nr 683, Historia z. 42, Wrocław 1984 s. 100–154.

²⁶⁶ *Kopiarz dokumentów klasztoru cystersów w Pelpinie z lat 1418–1421*, w: *Cystersi III* s. 295–302.

²⁶⁷ *Cysterskie inspiracje w legendzie obrazowej o świętej Jadwidze*, w: *Cystersi III* s. 497–503; Taż, *Rola skryptoriów klasztornych w rozwoju gotyckich form elewacji książki rękopiśmiennej w Polsce*, w: Pobóg–Lenartowicz/Derwich s. 281–288 (bibliografia). Zob. też G. Klimecka, *Tynieckie rękopisy iluminowane w zbiorach Biblioteki Narodowej przykładem benedyktyńskiej kultury piśmienniczej w XIV/XV w.*, tamże s. 289–297.

²⁶⁸ *L'art mosan et la Pologne à l'époque romane. Problématique des recherches*, w: *Rapports historiques et artistiques entre le pays Mosan et la Pologne, du XIe au début du XIIIe siècle*, Liège 1981 s. 27–81; Tenże, *La décoration des manuscrits Płock 140 et Gniezno 110. Saint-Lauren de Liège et la Pologne*, w: *Clio et son regard. Mélanges d'histoire de l'art et archéologie offerts à Jacques Stiennon à l'occasion de ses vingt-cinq ans d'enseignement à l'Université de Liège*, sous la dir. de R. Lejeune et J. Deckers, Liège 1982 s. 615–637; Tenże, *Drei bayerische romanische Handschriften in Polen*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte” t. 48:1985 s. 138–150.

²⁶⁹ Np. *Problemy kultury piśmiennej łacińskiego średniowiecza*, „Przegląd Hu-

Schriftlichkeit), od dawna rozwijaną w środowisku badaczy niemieckich²⁷⁰. Z dużym powodzeniem badania w tym kierunku rozwija na gruncie śląskim Wojciech Mrozowicz²⁷¹. Nie ma wątpliwości, że praktyczne zastosowanie bogatego kwestionariusza badawczego jest jednym z ważnych postulatów badawczych²⁷². W kwestii badań nad piśmiennictwem zakonnym kwestionariusz taki wypracowali przede wszystkim Gert Melville²⁷³ – w zakresie roli pisma w instytucjonalnym kształtowaniu się zakonów i poczucia wspólnoty monastycznej w XII–XIV w. oraz Klaus Schreiner²⁷⁴ – w zakresie roli pisma w późnośredniowiecznych reformach monastycznych.

Być może najlepiej pożytki z zastosowania nowego kwestionariusza badawczego widać na przykładzie ostatnich badań nad twórczością historiograficzną polskich środowisk monastycznych. Od dawna stosuje go i rozwija Jarosław Wenta w swoich studiach nad dziejopisarstwem opactwa cystersów w Oliwie²⁷⁵, ostatnio rozciągniętych także na klasztorne dziejopisarstwo całych Prus i Śląska²⁷⁶. Badacz ten wykorzystuje w nich m. in. osiągnięcia szkoły z Münster dotyczące memorii, które przedstawiam dalej. Ciekawe badania nad zaliczającą się do grupy tzw. „kronik reformacyjnych” kroniką klasztoru kanoników regularnych w Kłodzku z połowy XV w. rozwija Woj-

manistyczny” t. 38:1994 s. 29–40; Tenże *Pragmatyczna piśmiennosc w średniowiecznym Tyńcu*, w: *Benedyktyni tyńieccy* (jak w przyp. 313) s. 71–91.

²⁷⁰ Zob. Derwich, *Monastycyzm*, § 40.8.

²⁷¹ Np. „*Difficilis restitutio disciplinae*”. *Die Reform des inneren Lebens im Kloster der Regulierten Chorherren (Augustiner) in Glatz im 15. Jahrhundert*, w: Derwich s. 287–298; Tenże, „*Iam miserrime mortuus*”. *O samobójczej śmierci brata Ernesta w klasztorze kanoników regularnych (augustianów) w Kłodzku (1456)*, w: *Śmierć* (jak w przyp. 372) s. 149–160. Zob. przyp. 277.

²⁷² Zob. Derwich, *Monastycyzm*, § 40.8 (bibliografia).

²⁷³ Np. jego *Zur Funktion der Schriftlichkeit im institutionellen Gefüge mittelalterlicher Orden*, „*Frühmittelalterliche Studien*” t. 25:1991 s. 391–417.

²⁷⁴ Zob. monografię jego uczennicy, C. Proksch, *Klosterreform und Geschichtsschreibung im Spätmittelalter* (Kollektive Einstellungen und sozialer Wandel im Mittelalter, N. F., 2), Köln/Weimar/Wien 1994 (tu bibliografia) oraz prace W. Mrozowicza, jak w przyp. 271 i 277.

²⁷⁵ *Dziejopisarstwo w klasztorze cysterskim w Oliwie na tle porównawczym* (Studia Gdańskie, 7; Studia Olivensis, 1), Gdańsk 1990; Tenże, *Chronicon Coenobii Olivensis seac. XIII et XIV? Methodische Bemerkungen*, w druku. Zob. H. Lingenberg, *Die älteste Olivaer Geschichtsschreibung (bis etwa 1350) und die Gründung des Klosters Oliva*, Lübeck 1994.

²⁷⁶ *Dziejopisarstwo w klasztorze. Środowiska oraz formy dziejopisarskie na przykładzie Prus*, w: Pobóg–Lenartowicz/Derwich s. 159–171; Tenże, *Dziejopisarstwo cystersów a „memoria” na przykładzie Henrykowa, Lubiąża i Oliwy*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 191–198.

ciech Mrozowicz²⁷⁷. W tym też kierunku podążają studia M. Derwicha²⁷⁸ nad dziejopisarstwem benedyktyńskim.

Pod wpływem odradzających się w Niemczech badań nad nekrologami, a zwłaszcza znanej monografii Kasiusa Hallingera²⁷⁹, powstała monografia opactwa benedyktynów w Mogilnie autorstwa Józefa Płochy²⁸⁰. Autor podzielił ją na dwie z trudem przystające do siebie części. Pierwszą zajęło studium początków opactwa na podstawie krytyki zapisów w różnych nekrologach klasztorów niemieckich. Druga stanowi typową pracę związaną ze szkołą „poznańską”.

Kilkanaście lat później do tematyki badań nekrologicznych powrócono ponownie, tym razem dysponując już jednak nowoczesnym kwestionariuszem badań nad memoria wypracowanym przez szkołę w Münster²⁸¹. Efektem tego były prace Zbigniewa Perzanowskiego²⁸², a zwłaszcza nowoczesne edycje nekrologów opactw we Wrocławiu-Ołbinie (benedyktyni, potem premonstratensi)²⁸³ i w Lubiniu (benedyktyni)²⁸⁴.

²⁷⁷ *Die Chronik der Augustiner-Chorherren von Glatz. Aspekte zur Gestaltung eines Geschichtswerkes im Rahmen einer Klosterreform am Ausgang des Mittelalters*, w: *De ordine vitae. Zu Normverstellungen, Organisationsformen und Schriftgebrauch im mittelalterlichen Ordenwesen*, hrsg. v. G. Melville (Vita Regularis. Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter, 1), Dresden 1996 s. 361–379.

²⁷⁸ *Zu Translation der Hl. Kreuz-Reliquie auf den Berg Lysiec. Genese, Fortentwicklung und Pragmatik einer spätmittelalterlichen Klosterlegende*, w: *De ordine vitae* (jak w przyp. 277) s. 380–402.

²⁷⁹ *Gorze-Kluny. Studien zu den monastischen Lebensformen und Gegensätzen im Hochmittelalter* (Studia Anselmiana, 22–23), t. 1–2, Roma 1950–1951; reprint: Graz 1971. Zob. Derwich, *Monastycyzm*, § 35.3. 1.

²⁸⁰ *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław/Warszawa/Kraków 1969 (i rec. J. Kłoczowski, KH t. 78: 1971 s. 195–198); Tenże, *La plus ancienne histoire de l'abbaye des bénédictins à Mogilno en Grand Pologne*, w: *Il monachesimo* (jak w przyp. 6) s. 416–422.

²⁸¹ O niej M. Derwich, *Badania nad śmiercią – Europa Zachodnia*, w: *Śmierć* (jak w przyp. 372) s. 12–13; J.-L. Lemaître, M. Derwich, *Pour* (jak w przyp. 290) s. 29 (bibliografia); Derwich, *Monastycyzm*, § 25.1. Zob. przyp. 276.

²⁸² *Rękopisy Księgi brackiej i Nekrologu opactwa lubińskiego*, StŻr t. 21:1976 s. 79–84; Tenże, *Nekrolog formą dokumentacji życia społecznego w średniowieczu*, w: *Powstanie – przepływ – gromadzenie informacji*, Toruń 1978 s. 83–104.

²⁸³ *Nekrolog opactwa św. Wincentego we Wrocławiu = Liber mortuorum abbatiae S. Vincentii Wratislaviensis*, wyd. K. Maleczyński, wstęp i komentarzem opatrzyli B. Kürbis i R. Walczak (*Monumenta Poloniae Historica, Series Nova*, t. 9, fasc. 1), Warszawa 1971 (i rec. K. Jasińskiego, StŻr t. 19:1974 s. 221–225).

²⁸⁴ *Księga bracka i Nekrolog opactwa Panny Marii w Lubiniu = Liber fra-*

Ciekawe badania nad śląskimi nekrologami cysterskimi w kierunku wytkniętym przez szkołę z Münster prowadził Michał Kaczmarek²⁸⁵. Odnajdujemy też nowsze prace Rościława Żerelika nad nekrologiem opactwa cystersów w Henrykowie²⁸⁶ oraz Jerzego Rajmana²⁸⁷, Dariusza Karczewskiego²⁸⁸ i Kazimierza Jasińskiego²⁸⁹ nad nekrologami premonstratenskimi. Ten kierunek badań podsumowany został w opracowanym przez Jean-Loup Lemaître'a i M. Derwicha²⁹⁰ katalogu nekrologów polskich, w olbrzymiej większości klasztornych.

W ostatnim okresie rozwijają się także badania nad monastyczną kulturą muzyczną. Najlepiej rozpoznana została ona w przypadku cystersów²⁹¹ oraz benedyktynów z Tyńca²⁹². Interesujące są zwłaszcza studia Walentyny Węgrzyn-Klisowskiej²⁹³ nad muzyką i widowiska-

ternitatis et liber mortuorum abbatiae Sanctae Mariae Lubinensis, opracował i komentarzem opatrzył Z. Perzanowski (*Monumenta Poloniae Historica, Series Nova*, t. 9, fasc. 2), Warszawa 1976 (i rec. A. Gąsiorowskiego, PH t. 68:1977 s. 380–383 oraz J. Łojki, StŻr 23:1978 s. 219–222).

²⁸⁵ Np. *Nekrolog lubiński. Próba krytyki przekazu*, StŻr t. 26:1981, s. 115–140; Tenże, *Związki modlitewne śląskich domów cysterskich z klasztorami niemieckimi w późnym średniowieczu*, w: *Niemcy – Polska w średniowieczu. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 14–16 XI 1983 roku*, red. J. Strzelczyk (UAM SH 126), Poznań 1986 s. 321–328; Tenże, „... in libro vitae memoriter exarata”. *Zum Totendenken des Kamenzen Konventus für Könige, Herzöge und Bischöfe*, ASK 45:1987, s. 1–35; Tenże, „Familiars” klasztoru kamienieckiego w świetle nekrologu, w: *Źródłoznawstwo i studia historyczne*, red. K. Bobowski (AUWr Historia, 76), Wrocław 1989 s. 175–187; Tenże, *Rozwój liturgii memoratywnej u cystersów od form prostych do w pełni wykształconego nekrologu*, w: *Cystersi III* s. 281–293. Zob. Tenże, *Średniowieczne „Libri mortuorum” na Śląsku. Lubiąż – Henryków – Kamieniec*, Wrocław 1980 (mps w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu).

²⁸⁶ „Wspólnota zmarłych” w świetle najstarszych wpisów do *Nekrologu henrykowskiego*, w: Derwich/Pobóg-Lenartowicz s. 187–199.

²⁸⁷ *Średniowieczne zapiski w Nekrologu klasztoru Norbertanek na Zwierzyńcu*, NP t. 77:1992 s. 33–55.

²⁸⁸ *Die Beziehungen zwischen den Prämonstratenserklostern im Licht der polnischen klösterlichen Totenbücher*, w: Derwich s. 591–598.

²⁸⁹ *Nekrolog klasztoru norbertanek w Strzelnie. Uwagi krytyczno-erudycyjne*, w: Tenże, *Prace wybrane z nauk pomocniczych historii*, Toruń 1996 s. 7–44.

²⁹⁰ *Pour le catalogue des obituaires polonais*, w: *Śmierć* (jak w przyp. 372) s. 29–43 (bibliografia).

²⁹¹ J. Morawski, *Kultura muzyczna cystersów w Polsce od średniowiecza po barok*, w: *Cystersi III* s. 505–512 (bibliografia).

²⁹² J. Pikulik, *Wkład benedyktynów tyńcekich do polskiej kultury muzycznej XV wieku*, w: *Literatura i kultura późnego średniowiecza w Polsce*, red. T. Michałowska, Warszawa 1993 s. 217–226.

²⁹³ *Mittelalterliches europäisches Musik-Repertoire in schlesischen Klöstern*, w:

mi w klasztorach śląskich. Wspomnijmy wreszcie w tym kontekście pionierskie badania Reiner Sachsa²⁹⁴ nad wpływem cystersów śląskich na rozwój liryki miłosnej.

Różne aspekty działalności kulturowej i artystycznej mnichów prezentują dwa wzorowo wydane katalogi z wystaw. Pierwszy poświęcony jest cystersom²⁹⁵, drugi — benedyktynom z opactwa w Tyńcu²⁹⁶.

10 Badania nad monastycyzmem żeńskim

Monastycyzm żeński przez długi czas nie cieszył się zbytnim zainteresowaniem, ani w historiografii światowej, ani polskiej. Wpłynęła na to jego relatywnie znacznie mniejsza rola w dziejach rozwoju cywilizacji zachodniej, a także słabiej zachowane (a często i mało dostępne), źródła. Jeśli już poświęcano mu uwagę, to traktowano go na równi niemal z monastycyzmem męskim. Zdecydowanie dominowały studia dyplomatyczno-gospodarcze²⁹⁷.

Ostatnio jednak obserwujemy pewne ożywienie badań, odpowiadające podobnemu wzrostowi zainteresowania w historiografii zachodnioeuropejskiej, w części wiążącej się z rozwojem badań nad miejscem i rolą kobiety w dziejach²⁹⁸. Katalog Małgorzaty Borkowskiej²⁹⁹, przy wszystkich jego niedokładnościach³⁰⁰, daje ogólną

Derwich s. 503–510; Taż, *Widowiska i gry pasyjne w średniowiecznych klasztorach śląskich*, w: Derwich/Pobóg/Lenartowicz s. 283–286.

²⁹⁴ *Die Zisterzienser und die Anfänger die mittelalterlichen Liebeslyrik in Schlesien*, w: *Cystersi I* s. 437–444.

²⁹⁵ *Cystersi w średniowiecznej Polsce. Kultura i sztuka. Katalog wystawy*, Warszawa/Poznań 1991.

²⁹⁶ *Tyniec. Sztuka i kultura benedyktynów od wieku XI do XVIII. Katalog wystawy w Zamku Królewskim na Wawelu, XI–XII 1994*, red. K. Żurowska, Tyniec/Kraków 1994.

²⁹⁷ Zob. B. Ulanowski (Strzelno et Staniątka, przyp. 150 i 151); H. Likowski (Ołobok et Owińska, przyp. 155 i 156); F. Sikora (Owińska et Żarnowiec, przyp. 162 i 165); K. Dąbrowski (Żarnowiec, przyp. 169). W przypadku Trzebnicy: R. Grodecki (przyp. 147); K. Tymieniecki (przyp. 149); M. Młynarska-Kaletynowa (przyp. 189); K. Bobowski (przyp. 188); A. Wałkówski (przyp. 263) i M. L. Wójcik (przyp. 261). Pewne nowe elementy wniosły monografie R. Grodeckiego (Busko, przyp. 157) i A. Czacharowskiego (Żukowo, przyp. 201).

²⁹⁸ Derwich, *Monastycyzm*, § 41.

²⁹⁹ *Słownik mniszek benedyktyńskich w Polsce*, Tyniec 1989.

³⁰⁰ M. Derwich, *Benedyktynki na Śląsku*, „Śląski Labirynt Krajoznawczy” t. 2: 1990 s. 127–130.

orientację w stanie badań. Rozwijają się, dzięki pracom Jerzego Rajmana³⁰¹, Ryszarda Kabacińskiego i Dariusza Karczewskiego³⁰² oraz M. Derwicha³⁰³, badania nad premonstratentkami. Badania archeologiczne i architektoniczne przyniosły zupełnie nowe wiadomości dla datacji fundacji oraz działalności artystycznej premonstratentek ze Strzelna³⁰⁴.

Pojawiły się także badania pokazujące społeczne aspekty fundacji opactwa żeńskiego³⁰⁵. Nowe możliwości w zakresie badań nad kontaktami między wspólnotami żeńskimi a społeczeństwem przynoszą badania Przemysława Wiszewskiego³⁰⁶, wykorzystujące m. in. źródła ikonograficzne³⁰⁷. Heinrich Gröger³⁰⁸ badał skład konwentu cysterek w Trzebnicy. Przyczynek Stefana Kwiatkowskiego³⁰⁹ na temat niezrealizowanego zamiaru fundacji opactwa benedyktynek w Warszawie jeszcze raz wskazał na rosnącą popularność benedyktynek w środowiskach miejskich późnośredniowiecznej Polski, przynosząc również istotne dane dotyczące „procesu fundacyjnego”.

11 Osiągnięcia archeologii i historii architektury

Przegląd niniejszy nie byłby pełny, gdyby nie znalazło się w nim miejsca dla choćby skrótowego omówienia wkładu tych dwóch dziedzin w rozwój badań nad monastycyzmem. A był i jest on zaiste trudny do przecenienia. Można zaryzykować twierdzenie, że to właśnie archeologia i historia architektury były po drugiej wojnie świa-

³⁰¹ Zob. przyp. 79, 230, 435 i Tenże, *Kryzys polskich klasztorów norbertańskich w XIV–XV w.*, w: Pobóg–Lenartowicz/Derwich s. 29–39.

³⁰² Zob. przyp. 412.

³⁰³ Zob. przyp. 58.

³⁰⁴ Zob. przyp. 338, 339, 354 n., 374.

³⁰⁵ P. Szczaniecki, *Gryfici z linii brzeźnickiej i benedyktyni*, „Studia Historyczne” t. 30: 1987 s. 3–18 (Staniątka). Zob. D. Karczewski, jak w przyp. 414 (Strzelno).

³⁰⁶ Zob. przyp. 417.

³⁰⁷ Zob. przyp. 428.

³⁰⁸ *Der konvent von Trebnitz (Trzebnica) bis zum Ende der habsburgischen Gegenreformation*, ASK t. 51/52: 1994 s. 159–176 i w: *Księga Jadwiżańska* (jak w przyp. 188) s. 83–108.

³⁰⁹ *Mniszki toruńskie i chełmińskie w 1453 r. w świetle korespondencji Zakonu Niemieckiego*, w: *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. R. Czaja, J. Tandeci (Studia polonica historiae urbanae, 2), Toruń 1996 s. 173–177.

towej najprężniej rozwijającymi się kierunkami badań nad dziejami monastycyzmu i że to one właśnie przyniosły najwięcej nowych elementów do jego poznania. Zarówno w kwestiach merytorycznych jak i metodycznych. Praktycznie zatem należałoby dziedzinom tym poświęcić oddzielny, równie obszerny co ten, przegląd. Ponieważ nie ma na niego w ramach obecnej pracy miejsca i ponieważ w najbliższym czasie taki przegląd przygotuję³¹⁰, pozwolę sobie w tym miejscu ograniczyć do spraw najbardziej podstawowych.

Podstawową orientację w skali badań i ich osiągnięciach umożliwia najnowszy podręcznik Leszka Kajzera³¹¹. Archeologicznie przebadane zostały praktycznie wszystkie większe opactwa nas interesujące.

W przypadku opactw benedyktyńskich podsumowania pewnego etapu badań dokonała Teresa Dunin-Wąsowicz³¹². Koniecznie trzeba je jednak uaktualnić o nowe wyniki. Opactwa w Tyńcu³¹³ i Lubiniu³¹⁴ otrzymały szczegółowe opracowania w ostatnio wydanych materiałach z sesji poświęconych im dziejom. Zawierają one m. in. opracowania rozwoju ich architektury. Ten sam problem dla opactwa w Mogilnie³¹⁵ opracowała ostatnio Jadwiga Chudziakowa³¹⁶. Badania nad opactwem w Płocku omówił Włodzimierz Szafrąński³¹⁷. Znanne są rezultaty badań nad oboma opactwami we Wrocławiu, św. Marcina i św. Wincentego na Ołbinie³¹⁸ oraz częściowych prac prowa-

³¹⁰ Dzięki miłemu zaproszeniu J. Chudziakowej.

³¹¹ *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź 1996.

³¹² *I primi benedettini in Polonia alla luce delle ricerche archeologiche, w: La Riforma gregoiiana e l'Europa*, w: *La Riforma gregoiiana e l'Europa*, „Studi Gregoriani” t. 14:1992 s. 277–282.

³¹³ *Benedyktyni tynieccy w średniowieczu. Materiały z sesji naukowej. Wawel – Tyniec, 13–15 października 1994*, red. K. Żurawska, Tyniec/Kraków 1995. Rezultaty badań z lat 1961–1965 zob. „Folia Historiae Artium” t. 6/7:1971.

³¹⁴ *Opactwo Benedyktynów w Lubiniu. Pierwsze wieki istnienia. Materiały z IV Sesji Lubieńskiej z okazji 850-lecia konsekracji ołtarza NMP 14–15 października 1995 r.*, red. Z. Kurnatowska (PTPN, Wydział Historii i Nauk Społecznych, Prace Komisji Archeologicznej, 16), Poznań 1996.

³¹⁵ *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktynskiego w Mogilnie*, z. 1–3 (Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Ser. B, 52, 60, 72), Warszawa 1978–1983.

³¹⁶ *Romański kościół benedyktynów w Mogilnie (tamże, Ser. C, Studia i Materiały, 1)*, Warszawa 1984; *Taż, Opactwo benedyktynów w Mogilnie*, w: *Benedyktyni tynieccy (jak w przyp. 313) s. 187–206*.

³¹⁷ *Płock we wczesnym średniowieczu (Polskie badania archeologiczne, 21)*, Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdańsk/Łódź 1983 s. 97–99, 105–132.

³¹⁸ Omawia je A. Żurek, *Kaplica (jak w przyp. 127) s. 9–56 i J. Piekałski, jak w przyp. 420*.

dzonych w Sieciechowie³¹⁹, na Łyścu³²⁰ i w Słupiu nad Pianą (Stolpe s/Peena)³²¹.

Stan badań archeologiczno–architektonicznych nad opactwami cysterskimi na koniec lat osiemdziesiątych naszego stulecia podsumował Jerzy A. Splitt³²², a dla Wielkopolski – Andrzej M. Wyrwa³²³, który dodał ostatnio nowe dane w przypadku opactw w Łeknie³²⁴, Łądzie i Obrze³²⁵. W przypadku opactw filiacji lubińskiej (Lubiąż, Henryków, Kamieniec Ząbkowicki i Mogiła) rezultaty badań podsumowała Ewa Łużyńska³²⁶. Badania nad opactwami w Koprzywnicy, Jędrzejowie, Sulejowie i Wąchocku omówił Robert M. Kunkel³²⁷. Znanne są najnowsze rezultaty trwających prac archeologicznych w Jędrzejowie³²⁸, Sulejowie³²⁹, a także w Rudach³³⁰. Długotrwałe badania archeologiczne prowadzone przez Krystynę Białoskórką w opactwie w Wąchocku przyniosły interesujące rezultaty³³¹, jednakże znacz-

³¹⁹ E. Kowalczyk, *Powracający temat: Sieciechów. Z problemów organizacji grodowej w Polsce wczesnośredniowiecznej*, KHKM t. 42: 1994 s. 69–85.

³²⁰ Derwich, *Benedyktyni* s. 173–191.

³²¹ J. Fait, *Die Benediktinerkirche in Stolpe an der Peene. Ein Ausgrabungsbericht und Rekonstruktionsversuch*, „Greiswald–Straslunder Jahrbuch” t. 3:1963 s. 119–134.

³²² *Stan badań archeologiczno–architektonicznych nad męskimi opactwami cysterskimi w Polsce*, w: *Cystersi I* s. 225–249. Zob. T. Dunin–Wąsowicz, *Rola cystersów (jak w przyp. 179)*.

³²³ Zob. przyp. 46.

³²⁴ *Studia i materiały do dziejów Pałuk*, t. 1–2, *Osadnictwo i architektura w rejonie Łekna we wczesnym średniowieczu*, red. A. M. Wyrwa, Poznań 1989–1995.

³²⁵ Zob. przyp. 226.

³²⁶ *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubińskiej*, Wrocław 1994.

³²⁷ „*Pars pro toto*” czyli wschodnie skrzydła klasztorów małopolskich jako samodzielne budowle, w: *Cystersi III* s. 394–409.

³²⁸ B. Kwiatkowska–Kopka, W. Gliński, J. Firlet, *Najnowsze badania archeologiczne w obrębie opactwa ojców cystersów w Jędrzejowie*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 539–545.

³²⁹ J. Tomala, *Krótkie podsumowanie wyników badań archeologicznych opactwa cysterskiego w Sulejowie*, KHKM t. 38:1990 s. 249–260; J. Augustyniak, *Badania wykopaliskowe na terenie cysterskiego opactwa w Sulejowie w latach 1989–1994*, Piotrków 1995; Tenże, *Das Warmluftheizsystem aus dem 13. Jahrhundert im Zisterzienserkloster in Sulejów*, w: Derwich s. 665–670.

³³⁰ A. Andrzejewski, L. Kajzer, J. Pietrzak, *From Researches on Material Culture of the Rudy Cistercians in the Upper Silesia*, w: Derwich s. 651–664; Tychże, *Dom konwersów w Rudach*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 95–107.

³³¹ *L'abbaye cistercienne de Wąchock*, „Cahiers de Civilisation Médiévale”

na ich część jest obecnie poddawana w wątpliwość, m. in. kwestia istnienia tu przedcysterskich konstrukcji typu palacjum³³². Opublikowane zostały podstawowe informacje związane z prowadzonymi badaniami archeologiczno-architektonicznymi i konserwatorskimi prowadzonymi na terenie opactw cysterskich na Pomorzu³³³. Znane są rezultaty badań prowadzonych w Bierzwniku³³⁴, Kołbaczu³³⁵ i Oliwie³³⁶.

Badania nad kanonikami regularnymi stoją pod znakiem prac prowadzonych obecnie przez J. Chudziakową nad opactwem w Trzemesznie³³⁷ oraz już zakończonych, nad premonstratenkami w Strzelnie³³⁸. Rewelacyjna pod względem artystycznym i ideologicznym jest rzeźba architektoniczna odkryta w tym ostatnim³³⁹. Badania na gó-

t. 5:1962 s. 347–350 (i rec. Z. Świechowski, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. 8:1963 s. 303–307); Taż, *Wąchock opactwo cysterskie*, Warszawa 1960; zob. przyp. 361.

³³² Z. Pianowski, *Głos w dyskusji o przedcysterskich budowlach w Wąchocku*, w: Pobóg-Lenartowicz/Derwich s. 289–392, 525; Z. Kurnatowska, tamże, s. 525–527 i K. Białoskórska, *Uwagi o „Głosie w dyskusji” w sprawie przedcysterskiego Wąchocka*, w: Pobóg-Lenartowicz/Derwich s. 393–419. Zob. R. M. Kunkel, *Pars* (jak w przyp. 327) s. 397–400.

³³³ *Dziedzictwo kulturowe cystersów na Pomorzu. Materiały z seminarium które odbyło się 18 września 1994 roku w Kołbaczu*, red. K. Kalita-Skwirzyńska, M. Lewandowska, Szczecin 1995.

³³⁴ B. Stopniak, T. Świercz, *Opactwo pocysterskie w Bierzwniku. Badania archeologiczne*, w: *Cystersi III* s. 455–472. Zob. G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie w Bierzwniku, Pełczycach i Reczu*, Choszczno 1995.

³³⁵ E. Cnotliwy, *Sian dotychczasowych badań archeologicznych w obrębie klasztoru cysterskiego w Kołbaczu*, w: *Cystersi I* s. 291–303.

³³⁶ A. Wetesko, *Romańska i wczesnogotycka architektura kościoła pocysterskiego w Oliwie (XII–XIII w.)*, w: *Cystersi III* s. 429–454.

³³⁷ J. Chudziakowa, *Z badań nad architekturą sakralną w Trzemesznie (z lat 1987–1988)*, w: „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia” z. 20 („Archeologia architektury” z. 2), Toruń 1992 s. 9–20; Taż, *Klasztor w Trzemesznie w świetle najnowszych odkryć*, w: Pobóg-Lenartowicz/Derwich s. 365–372; Taż, *Kościół opacki w Trzemesznie – próba rekonstrukcji faz rozwojowych*, w: *Z badań nad dziejami klasztorów* (jak w przyp. 216) s. 133–143; M. Wiewióra, *Próba rekonstrukcji etapów budowy klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie*, w: tamże s. 145–179. Zob. przyp. 374.

³³⁸ J. Chudziakowa, *Zespół architektury romańskiej w Strzelnie w świetle najnowszych badań archeologicznych*, w: „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia” z. 13 („Archeologia architektury” z. 1), Toruń 1990 s. 5–27; B. Zimnowoda-Krajewska, J. Salm, *Problematyka badań ponorberthańskiego kościoła s. w. Św. Trójcy w Strzelnie*, tamże, „Archeologia” z. 20 („Archeologia architektury” z. 2), Toruń 1992 s. 21–48. Zob. przyp. 374.

³³⁹ Z. Świechowski, *Nieznane rzeźby romańskie w Strzelnie*, w: „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, „Archeologia” z. 13 („Archeologia architektury” z. 1), Toruń 1990 s. 41–62; R. K. Markowska, *Ikonaografia cnót i przywar na kolumnach w Strzelnie*, *StŻr* t. 26:1981 s. 79–111.

rze Ślęży, możliwym pierwotnym miejscu lokalizacji opactwa NMP na Piasku we Wrocławiu, scharakteryzował Waclaw Korta³⁴⁰.

Badania powyższe przyniosły ze sobą m. in. prawdziwy rozkwit badań nad architekturą monastyczną. Ich podsumowanie znajdzie czytelnik w sygnalizowanych wcześniej opracowaniach syntetyczno-katalogowych³⁴¹. W przypadku benedyktynów podjęto próby podsumowania wiedzy na temat jedynasto- i dwunastowiecznych kościołów klasztornych, szukając w nich, z jednej strony, dominującego kierunku wpływów, z drugiej – pewnych prawidłowości³⁴². Z. Świechowski podsumował ostatnie badania nad kościołami klasztorowymi w Mogilnie, Strzelnie, Trzemesznie³⁴³. Najbardziej rozwinięły się badania nad architekturą cysterską. Ich podsumowanie – z różnymi wnioskami końcowymi – przynoszą ostatnie prace Mariana Kutznera³⁴⁴ oraz Roberta M. Kunkla³⁴⁵ i Ewy Łużyńskiej³⁴⁶. Trwa dyskusja między Krystyną Białoskórską³⁴⁷ i Zygmuntem Świechowskim³⁴⁸ nad pochodzeniem i kształtowaniem się detalu architektonicznego. Nowe dane przynoszą badania nad polichromią dawnych kościołów cy-

³⁴⁰ *Tajemnice góry Ślęży*, Katowice 1988.

³⁴¹ Zob. przyp. 19–17.

³⁴² K. Żurowska, *Działalność architektoniczna benedyktynów w Wielkopolsce w drugiej połowie wieku XI*, „Folia Hist. Artium” t. 6/7:1972 s. 121–35; Z. Świechowski, *Uwagi na temat architektury benedyktynów w Polsce XI w.*, w: *Materiały sprawozdawcze* (jak w przyp. 315), z. 2, Warszawa 1980 s. 5–13; Tenże, *Eine frühromanische Benediktinerkirche in Polen und ihre Beziehungen zur Baukunst an der Maas*, w: *Baukunst des Mittelalters in Europa*, Hans Erich Kubach zum 75. Geburtstag, hrsg. von F. Much, Stuttgart 1988 s. 523–534; M. Żurek, *Czy istniał modelowy kościół benedyktyński? Benedyktyni a architektura Polski wczesnośredniowiecznej*, w: Pobóg-Lenartowicz/Derwich s. 333–361.

³⁴³ *Romańskie bazyliki Wielkopolski północno-wschodniej w świetle najnowszych badań*, w: *Z badań* (jak w przyp. 216) s. 75–132.

³⁴⁴ *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1330*, w: *Cystersi III* s. 315–340.

³⁴⁵ *Pars* (jak w przyp. 327).

³⁴⁶ *Architektura* (jak w przyp. 326).

³⁴⁷ *Le caractère et les idées du décor sculpté architectonique des monastères cisterciens polonais du XIIIe siècle et sa position en regard des traditions et la spiritualité de l'Ordre*, w: Derwich s. 615–650; Taż, *Klasztory a zagadnienie kształtowania się lokalnych polskich środowisk i tradycji artystycznych w XIII stuleciu*, w: Derwich/Pobóg-Lenartowicz s. 311–343.

³⁴⁸ *Wystrój rzeźbiarski kościoła klasztorowego w Trzebnicy i jego związki z katedrą w Bambergu*, „Rocznik Historii Sztuki” t. 21:1995 s. 5–20; Tenże, *Geneza ornamentu architektonicznego w architekturze cysterskiej Małopolski*, w: Derwich/Pobóg-Lenartowicz s. 291–310.

sterskich³⁴⁹. K. Białoskórska³⁵⁰ zarysowała wpływ klasztorów na lokalną twórczość artystyczno-architektoniczną.

Pozostaje odpowiedzieć na pytanie o najważniejsze osiągnięcia tych badań z punktu widzenia historyka.

Niewątpliwie najbardziej spektakularne są wyniki w kwestii datacji fundacji powstania poszczególnych opactw. Dotyczą one przede wszystkim początków najstarszych opactw benedyktyńskich i kanońskich, o wiele słabiej w porównaniu do cysterskich oświetlonych źródłowo. Niemal w każdym z wymienionych przypadków rezultaty okazały się co najmniej interesujące, jeśli nie wręcz rewelacyjne. Być może najbardziej widać to na przykładzie opactwa w Lubiniu, w którym badania archeologiczne pozwoliły zakończyć długi spór historiograficzny³⁵¹, nieoczekiwanie dowodząc, iż były dwie jego fundacje: pierwsza, z 1075/76 r., upadła na przełomie XI/XII w. i druga, refundacja, ok. 1137/1138 r.³⁵² W przypadku opactwa w Trzemesznie, pozwoliły definitywnie odrzucić próbę jego datowania na koniec X w., ustalając powstanie tego klasztoru na ok. 1130 r.³⁵³ W Strzelnie okazało się, że opactwo norbertanek powstało dopiero w latach dziewięćdziesiątych XII w.³⁵⁴, a wcześniej mógł tu być co najwyżej niewielki kościół możnowładczy³⁵⁵. W Mogilnie pozwoliły przesunąć datację opactwa z ogólnie przyjmowanej daty ok. 1066 r. na ok. 1050 r.³⁵⁶, zaś w Tyńcu – pewnie datować go na drugą połowę XI w. (fundacja ok. 1050/55, budowa kościoła od lat siedemdziesiątych XI w.)³⁵⁷.

³⁴⁹ N. Poksińska, *Polichromia w rzeźbie i architekturze polskich kościołów cysterskich okresu średniowiecza*, w: *Cystersi III* s. 341–359.

³⁵⁰ *Klasztory a zagadnienie* (jak w przyp. 347), w: Derwich/Pobóg-Lenartowicz s. 311–343.

³⁵¹ M. Derwich, *Tyniecka* (jak w przyp. 125) s. 6–9.

³⁵² Tenże, *Fundacja lubińska na tle rozwoju monastycyzmu benedyktyńskiego w Polsce (XI–XII wiek)*, w: *Opactwo* (jak w przyp. 314) s. 12–23; Derwich, *Monastycyzm*, § 43.2.5; 43.5.1.

³⁵³ Zob. przyp. 337 oraz G. Labuda, *Tremesen*, w: *LMA* t. 8:1996 kol. 971.

³⁵⁴ Zob. przyp. 338 i C. Sikorski, *O fundacji klasztoru norbertanek w Strzelnie*, w: *Z badań* (jak w przyp. 216) s. 192–210; J. Strzelczyk, *Strzelno*, w: *LMA* t. 8:1996 kol. 248. Zob. przyp. 414.

³⁵⁵ D. Karczewski, *Czy istniało Strzelno przednorbertańskie?*, w: *Z badań* (jak w przyp. 216) s. 181–191. Teza ta wydaje mi się jednak wątpliwa.

³⁵⁶ Zob. przyp. 315 n., 114 i J. Strzelczyk, *Mogilno*, w: *LMA* t. 6:1993 kol. 715; Derwich, *Monastycyzm*, § 43.2.3.

³⁵⁷ Zob. przyp. 313 i J. Strzelczyk, *Tyńiec*, w: *LMA* t. 8:1996 kol. 1130–1131; Derwich, *Monastycyzm*, § 43.2.2.

Innym ważnym osiągnięciem są ustalenia dotyczące charakteru miejsca fundacji i okolicznego osadnictwa w momencie założenia opactwa, a także zasięgu oddziaływania i wpływu nowej wspólnoty klasztornej na otoczenie. Dla benedyktynów szczególnie interesujące są ustalenia Zofii Kurnatowskiej³⁵⁸. Natomiast w przypadku cystersów okazało się, że na ziemiach polskich ich opactwa lokalizowane były z reguły na obszarach dobrze i z dawna zagospodarowanych, a na dodatek posiadających wcześniejszy ośrodek kościelny typu kościoła grodowego czy protoparafialnego³⁵⁹.

Badania te pozwoliły także na rekonstrukcję etapów powstawania architektury klasztornej. Sporo już wiemy na temat organizacji placu budowy i metod pracy budowniczych³⁶⁰, a także warsztatu budowlanego³⁶¹. Kościoły kasztorne stawiano etapami, zaczynając od części prezbiterialnej. Często też i chętnie dokonywano ich rozbudów i przebudów – dobrze widoczne to jest na przykładzie opactwa w Lubiniu³⁶². Pierwotne zabudowania *claustrum* były drewniane. Budowa murowanego *claustrum* następowała po zakończeniu najpilniejszych prac przy konstrukcji kościoła. Rzadko, tylko w przypadku najbogatszych opactw, budowano pełne, czworoboczne, murowane zabudowania klasztorne otaczające krużganek. Mogło tak być w Tyńcu³⁶³. Regułą było jednak budowanie najpierw murowanego

³⁵⁸ Zob. przyp. 386 i 396.

³⁵⁹ K. Białoskórska, *Czy o wyborze miejsca na założenie opactwa cysterskiego decydowały zawsze wskazania reguły? Między teorią i rzeczywistością*, w: *Cystersi II* s. 149–178.

³⁶⁰ Cz. Lasota, J. Piekalski, *Produkcja wapna na placu budowy romańskiego opactwa benedyktynów na Ołbinie we Wrocławiu*, KHKM t. 36:1988 s. 27–41; Tychże, *Der Bauplatz der romanischen Benediktinerabtei in Wrocław – Ołbin (Breslau–Elbing)*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters” t. 18/19: 1990/1991 s. 117–134; J. Piekalski, *Wrocław średniowieczny. Studium kompleksu osadniczego na Ołbinie w VII–XIII w.*, Wrocław 1991 s. 29–65; Z. Kurnatowska, *Claustrum* (jak w przyp. 366).

³⁶¹ K. Białoskórska, *La fabrique du Maître Simon et son activité en Pologne dans la première moitié du XIIIe siècle. Un cas isolé ou un témoignage de l'évolution de la pratique de construire chez les cisterciens?*, „Arte Medievale. Periodico internazionale di critica dell'arte medievale” II Serie R 8/1 t. 2:1994 (*Ratio Fecit Diversum. San Bernardo e le arti. Atti del congresso internazionale Roma, 27–29 maggio 1991*, t. 1) s. 57–85. Zob. jednak uwagi krytyków koncepcji tej autorki, przyp. 332.

³⁶² M. Derwich, *Tyniecka* (jak w przyp. 125) s. 15; M. Żurek, *Rekonstrukcja romańskiego kościoła opackiego w Lubiniu w kolejnych fazach budowy i przebudowy*, w: *Opactwo* (jak w przyp. 314) s. 35–57.

³⁶³ K. Żurowska, *Romański kościół i klasztor benedyktynów w Tyńcu na tle architektury piastowskiej XI wieku*, w: *Benedyktyni* (jak w przyp. 313) s. 185–197.

skrzydła wschodniego, a następnie powolna rozbudowa *claustrum* zmierzająca do zamknięcia obwodu krużganków, mogąca trwać kilka stuleci. Prawdopodobnie tę wykryły badania Roberta M. Kunkla nad małopolskimi opactwami cysterskimi³⁶⁴, a potwierdziły studia Ewy Łużyńskiej nad klasztorami cysterskimi linii lubiąskiej³⁶⁵ oraz Zofii Kurnatowskiej nad benedyktyńskim opactwem w Lubiniu³⁶⁶. Budowa murowanych zabudowań *claustrum* mogła jednak następować nawet kilka stuleci po fundacji. W Mogilnie miało to miejsce ok. 200 lat po założeniu klasztoru³⁶⁷. Ważną rolę odegrały przebudowy gotyckie, realizowane przede wszystkim w połowie XV w.³⁶⁸ Zofia Kurnatowska³⁶⁹ na przykładzie opactwa benedyktynów w Lubiniu a Ewa Łużyńska³⁷⁰ na przykładzie cystersów z Lubiążą pokazały etapy rozbudowy budynków gospodarczych. Ostatnio Jerzy Augustyniak³⁷¹ podsumował naszą wiedzę na temat klasztornych konstrukcji militarnoobronnych.

Zasygnalizujmy wreszcie nowy, interesujący obszar badań, jaki przyniosły ostatnie publikacje pochówków w obrębie najstarszych klasztorów, w Tyńcu³⁷², Lubiniu³⁷³, Mogilnie, Trzemesznie i Strzelnie³⁷⁴.

³⁶⁴ Zob. przyp. 327.

³⁶⁵ Zob. przyp. 326.

³⁶⁶ *Claustrum romańskie wraz z najbliższym zapleczem osadniczym w kolejnych fazach*, w: *Opactwo* (jak w przyp. 314) s. 136–155. Zob. *Taż*, *Klasztor oo. benedyktynów w Lubiniu w świetle badań archeologicznych*, w: *Benedyktyni tyńscy* (jak w przyp. 313) s. 207–220.

³⁶⁷ J. Pietrzykowska, *Próba rekonstrukcji etapów budowy klasztoru w oparciu o źródła archeologiczno-architektoniczne*, w: *Materiały sprawozdawcze* (jak w przyp. 315) z. 3, Warszawa 1983 s. 10–29.

³⁶⁸ M. Sulimierska-Laube, *Benedyktyński klasztor Świętego Krzyża na Łyścu w okresie gotyckim (pow. i woj. Kielce)*, „*Biuletyn Historii Sztuki*” t. 25:1963 s. 183–201 (zob. przyp. 429); R. Linette, *Z badań nad architekturą i wystrojem kościoła klasztorowego opactwa benedyktyńskiego w Lubiniu (XV–XVIII w.)*, „*Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*” t. 16:1987 z. 2 s. 25–55 (zob. przyp. 362 i 366); A. Włodarek, *Gotycki kościół i klasztor Benedyktynów w Tyńcu*, w: *Benedyktyni* (jak w przyp. 313) s. 221–241.

³⁶⁹ *Claustrum* (jak w przyp. 366).

³⁷⁰ *Architektura* (jak w przyp. 326) s. 27–34.

³⁷¹ *Funkcje obronne założen klasztornych na przykładzie opactwa cysterskiego w Sulejowie*, w: *Derwich/Pobóg–Lenartowicz* s. 369–387.

³⁷² H. Zolli-Adamikowa, *Elementy „ordo defunctorum” średniowiecznych benedyktynów tyńskich (na podstawie wykopalisk)*, w: *Śmierć w dawnej Europie. Zbiór studiów = La mort en Europe au Moyen Age et Tempes modernes. Etudes*, red. M. Derwich (AUWr 1863, Historia 129), Wrocław 1997 s. 73–86.

³⁷³ *Pochówki w obrębie kościoła i klasztoru OO. Benedyktynów w Lubiniu*, *tamże*, s. 107–122.

³⁷⁴ J. Chudziakowa, *Pochówki z zespołów klasztornych Mogilna, Strzelna*

Możliwości kryjące się tu dla historyka są duże i różnorodne. Te, które dotyczą monastycznego ceremoniału pogrzebowego, omówiła Elżbieta Dąbrowska³⁷⁵. Inne, związane z identyfikacją poszczególnych pochówków, ukazała praca Magdaleny Żurek³⁷⁶ oraz dyskusja wokół identyfikacji pochówku książecego odkrytego w krypcie grobowej zbudowanej w opactwie w Lubiniu w pierwszej połowie XIII w.³⁷⁷ Jednakże najważniejszą sprawą wydaje się być kwestia tzw. „polityki sepulkralnej” mnichów, ich stosunku do zmarłych i do ich grzebania w obrębie murów klasztornych. Zagadnienie to zarysował ostatnio dla czytelnika polskiego Philippe Racinet³⁷⁸.

IV Postulaty badawcze

Monastycyzm jest zjawiskiem nie tylko religijnym, ale i społecznym. Jest też równocześnie ogromnie zróżnicowany. Należy go zatem badać w całej jego gamie odcieni, w różnych kontekstach lokalnych i regionalnych. Pamiętać równocześnie trzeba, co słusznie podkreślał ostatnio Ludo Milis³⁷⁹, a przypominał w historiografii polskiej Krzysztof Kaczmarek³⁸⁰, że monastycyzm, klasztor, jest przede wszystkim instytucją religijną, kościelną, miejscem poszukiwania drogi do Boga i w związku z tym wszystkie jego liczne inne aktywności są zawsze poboczne i przypadkowe. Równocześnie te właśnie „niechciane” aktywności, ciągle i zawsze realizowane, nadają zjawisku zwanemu monastycyzm tak ważne znaczenie. Ukazuje się ono w całej pełni, gdy badaniami obejmujemy mikrokosmos klasztorny, współ-

i Trzemeszna, woj. bydgoskie, tamże s. 87–105.

³⁷⁵ *Ceremoniał pogrzebu opata i opatki w średniowiecznej Europie łacińskiej*, w: *Benedyktyni* (jak w przyp. 313) s. 156–177; *Taż*, *Średniowieczny ceremoniał pogrzebowy wyższego duchowieństwa polskiego — studium archeologiczno-histeryczne*, *StZr* t. 36:1997 s. 9–29.

³⁷⁶ *Próba identyfikacji grobu w zachodniej części kościoła s. w. Narodzenia Panny Marii w Lubiniu w: Śmierć* (jak w przyp. 372) s. 123–131.

³⁷⁷ *Opactwo* (jak w przyp. 314), artykuły I. Kabacińskiej, M. Kary, R. Kabacińskiego i M. Przybyła.

³⁷⁸ *Życie i śmierć w średniowieczu. Przykład klasztorów benedyktyńskich*, przekład S. Błażewicz i M. Derwich, w: *Śmierć* (jak w przyp. 372) s. 47–72.

³⁷⁹ *Anielscy mnisi i ziemscy ludzie. Monastycyzm i jego znaczenie w społeczeństwie średniowiecznym*, przekład J. Piątkowska (Dziedzictwo średniowiecza), Kraków 1995 (wyd. oryginalne w 1992 r.).

³⁸⁰ *Czy w roku 1309 mieszkańcy Moch naprawdę zabili mnichów z klasztoru w Wieleniu?*, w: *Derwich/Pobóg–Lenartowicz* s. 425–426.

notę zakonną wraz z jej najbliższym otoczeniem, w jej mikroregionie oddziaływania oraz w jej *longue durée*.

Podstawowy kwestionariusz badawczy i kierunki dalszych dociekań proponowałem już oddzielnie³⁸¹. Dotyczy on przede wszystkim podjęcia badań nad miejscem monastycyzmu w dawnych społeczeństwach i ich kulturze oraz pojedynczego opactwa czy dependencji w jego mikroregionie społeczno-przyrodniczym³⁸².

1 Wzbogacenie kwestionariusza pytań

Zaproponowane wyżej rozumienie badań nad monastycyzmem wymaga zastosowania odpowiedniego kwestionariusza badawczego. Współczesna historiografia zachodnia w części go już wypracowała, w części nadal trwają poszukiwania. Pilnym postulatem jest zapoznanie się z jej osiągnięciami i klęskami³⁸³. Dobrym przykładem są tu wspomniane już wyżej, dopiero się rozwijające na naszym gruncie, studia związane z problematyką piśmiennictwa pragmatycznego czy średniowiecznej memorii. W tym miejscu poprzestaną na kilku dalszych propozycjach.

W związku z rozwijającymi się badaniami nad „procesem fundacyjnym” (zob. III/8) podkreślić wypada, że mamy z nim do czynienia w każdym przypadku zakładania klasztoru – niezależnie od tego, czy zajmujemy się scentralizowanymi zakonami, jak np. cystersi, premonstratensi, kartuzi), gdzie proces ten nadzorują odpowiednie władze zakonne, czy też samodzielnymi opactwami benedyktynów lub kanoników regularnych św. Augustyna, gdzie taką kontrolną rolę sprawuje macierzyste opactwo. Dodajmy także, iż o „procesie fundacyjnym” mówić możemy także w przypadku mendykantów.

Zasadne wydaje mi się także jeszcze bardziej dynamiczne spojrzenie na proces powstawiania klasztoru³⁸⁴. W świetle moich badań

³⁸¹ Derwich, *Monastycyzm*, rozdz. 2.

³⁸² M. Derwich, *Monastycyzm w kulturze Polski średniowiecznej. Uwagi problemowe*, w: Pobóg–Lenartowicz/Derwich s. 17–28; Tenże, *Monastycyzm w dawnych społeczeństwach europejskich. Zarys problematyki*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 43–52.

³⁸³ Zob. M. Derwich, *Mediewistyka francuska w latach 1969–1989*, KH t. 99:1992 z. 3 s. 97–102 oraz recenzje Tegoż z różnych prac historyków zachodnioeuropejskich poświęconych dziejom monastycyzmu: KH t. 101:1994 z. 1 s. 177–179; Sobótka t. 49:1994 s. 148–150; t. 50:1995 s. 121–123; NP t. 84:1995 s. 317–320 321–325; t. 87:1997 s. 381–386; KHKM t. 44:1996 s. 78–89.

³⁸⁴ Zob. M. Derwich, rec., KH t. 101:1994 z. 1 s. 177–119; Tenże,

proces pełnego zagnieżdżenia się w lokalne środowisko społeczno-przyrodnicze dużego opactwa mniszego lub kanoniczego opartego na własności ziemskiej trwał około stulecia. Wyróżnić zaś w nim można 5 podokresów: 1. fundację (w dotychczasowym rozumieniu „procesu fundacyjnego”); 2. instalację; 3. konsolidację, gdy zahamowaniu tempa przyrostu dóbr towarzyszy przebudowa domeny i wzmożona działalność budowlana; 4. kryzys początków, związany z końcem okresu pionierskiego i jego kosztami (zwłaszcza budowlanymi) oraz pierwszymi konfliktami z otoczeniem; wreszcie 5. stabilizacja, niosąca utwierdzenie swej egzystencji i potęgi poprzez przywileje oraz nową falę nadań, często mającą związek z zakończeniem działalności budowlanej. Badania nad owym zagnieżdżaniem się pozwolą wypracować nowy katalog pytań i lepiej odpowiedzieć na pytanie o miejsce wspólnoty monastycznej w dawnym społeczeństwie.

Ponieważ obserwujemy pewien zastój, głównie metodyczny, nowszych badań nad gospodarką klasztorną, przywołać można bardzo rozwinięty zestaw pytań badawczych zastosowany ostatnio przez Gérard D. Guyona³⁸⁵ w trakcie studiów nad domeną ziemską i gospodarką benedyktyńskiego opactwa w Bordeaux. Choć ubóstwo naszych źródeł z pewnością nie pozwoli na zastosowanie go w całości, to jednak wiele kwestii wydaje się możliwych dopostawienia i zbadania.

Jednym z ważnych postulatów wydaje się wyjście poza niewiele przynoszące sumowanie ilości osad, w stronę liczenia różnorodnych dochodów płynących z posiadanej i uprawianej ziemi, czynszów, danin, dzierżaw, wyderkafów i dziesięcin, a także z regaliów. Pozwoli to na poznanie gospodarki i ekonomii klasztoru. Ważnym postulatem są też badania nad zarządem domeną.

Zwrócić wreszcie wypada uwagę, iż, jak pokazała ostatnio Zofia Kurnatowska³⁸⁶, nowych danych w zakresie rekonstrukcji najstarszej gospodarki klasztornej mogą dostarczyć także badania archeologiczne.

Monastycyzm w dawnych społeczeństwach (jak w przyp. 382) s. 50–51; Derwich, *Monastycyzm*, § 14.3.

³⁸⁵ *La constitution du patrimoine de l'abbaye Sainte-Croix de Bordeaux sous le gouvernement des abbés réguliers (997–1439). Rythmes et formes juridiques*, „Revue Mabillon” t. 59:1986, s. 55–96; Tenże, *Les origines juridiques de la seigneurie ecclésiastique Sainte-Croix de Bordeaux (X^e–XVe siècles)*, tamże t. 61:1988 s. 397–446; Tenże, *L'état et l'exploitation du temporel de l'abbaye bénédictine Sainte-Croix de Bordeaux (XIe–XIVe siècles)*, tamże, nov. ser. t. 1(62):1990 s. 241–283.

³⁸⁶ *Uposażenie klasztorów benedyktyńskich w Polsce na przykładzie Lubinia. Studium archeologiczno-historyczne*, w: *Opactwo* (jak w przyp. 314) s. 27–35.

Niektóre z nowszych studiów nad biblioteką i skryptorium (zob. III/9) monastycznym zbyt odeszły od dobrych tradycji związanych z badaniami Leokadii Matusik czy Jacka Wiesiołowskiego, którzy traktowali je w szerokim kontekście kulturowym i społecznym. Niedosyt budzi pewna „statyczność” tych badań, ich czasami zbyt skoncetrowanie się czy to na zagadnieniach czysto dyplomatycznych, czy też paleograficznych. Wyjąwszy badania Kazimierza Bobowskiego, brak jest refleksji nad ich miejscem w szerszym kontekście kulturowym i prawnym dziejów monastycyzmu. Tymczasem w literaturze słusznie podkreśla się znaczenie bibliotek i skryptoriów monastycznych dla rozwoju i promieniowania kultury³⁸⁷, a zatem także i złożonych kontaktów między wspólnotą monastyczną a otaczającą ją rzeczywistością.

W tym kontekście szczególne znaczenie z metodycznego punktu widzenia mają najnowsze badania Wojciecha Mrozowicza³⁸⁸ oraz Ewy Zielińskiej³⁸⁹, traktujące książkę i bibliotekę monastyczną w całym jej kontekście kulturowym i społecznym, jako ważny punkt styku i przenikania się kultury monastycznej i świeckiej.

Z kolei nowe horyzonty badań w przypadku potraktowania dokumentu nie tylko jako technicznego wytworu skryptorium, ale jako ważnego środka umożliwiającego funkcjonowanie w społeczeństwie i oddziaływanie na nie, ukazało ostatnie studium Krzysztofa Skupieńskiego nad klasztornym dokumentem notarialnym i jego wpływem na rozwój notariatu w Polsce³⁹⁰.

2 Nowe obszary badań

Ostatnio, m. in. dzięki aktywności Pracowni Badań nad Dziejami Zakonów i Kongregacji Kościelnych (LARHCOR) oraz niżej pod-

³⁸⁷ Zob. I. Hlaváček, *Die Formung der westslawischen Schrift- Buch- und Bibliothekskultur unter dem Einfluss der lateinischen Kirche*, w: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo* (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medio Evo, 30), Spoleto 1983 t. 2 s. 701–738; A. Lehner, *Mittelalterliche Schreibstuben und Bibliotheken als Zentren geistigen und geistlichen Lebens in Ostmitteleuropa*, ASK t. 45:1987 s. 95–104.

³⁸⁸ *Książka i biblioteka benedyktyńska w społeczeństwie Polski średniowiecznej i nowożytnej. Przykład Małopolski*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 223–232.

³⁸⁹ *Kontakty konwentu kanoników regularnych w Kraśniku z jego otoczeniem społecznym w drugiej połowie XV i XVI wieku w świetle księgozbioru klasztornego*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 233–239. Zob. przyp. 253.

³⁹⁰ *Czy klasztory wpływały na rozwój notariatu publicznego w Polsce do początków XV wieku?*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 519–526. Zob. Tenże, *Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce* (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Wydział Humanistyczny, Rozprawy habilitacyjne, 89), Lublin 1997.

pisanego rozwijają się badania nad miejscem monastycyzmu w społeczeństwie i kulturze Polski średniowiecznej³⁹¹. Wiele materiału z tego zakresu przynoszą zbiory z konferencji poświęconych *La vie quotidienne des moines*³⁹² oraz miejscu monastycyzmu w kulturze³⁹³ i w społeczeństwie³⁹⁴.

Ciągle mało zbadana pozostaje rola monastycyzmu w działalności misyjnej oraz późniejszej ewangelizacji kraju. Podstawowy zestaw pytań starałem się przedstawić na przykładzie badań nad benedyktynami³⁹⁵. W tym zakresie, dla XI–XII w., nowe dane przynoszą m. in. badania archeologiczne wskazujące na rolę klasztoru w organizacji wczesnego osadnictwa³⁹⁶ oraz nad początkami kapituł katedralnych, dowodzące ich mniszego lub mieszanego początkowo charakteru³⁹⁷. Dla okresu późniejszego konieczne będą intensywne badania nad prepozyturami klasztorowymi³⁹⁸, kościołami pod patronatem zakonnym i zaangażowaniem mnichów i kanoników regularnych w duszpasterstwo³⁹⁹.

Szukając odpowiedzi na pytanie o miejsce mnichów i kanoników w Polsce wczesnośredniowiecznej nie unikniemy podjęcia problemu

³⁹¹ M. Derwich, *Laboratoire de Recherches sur l'Histoire des Congrégations et Ordres Religieux (LARHCOR)*, „Bulletin du C. E. R. C. O. R.” t. 23: 1994 s. 3–4; Tenże, *Pracownia Badań nad Dziejami Zakonów i Kongregacji Zakonnych na Uniwersytecie we Wrocławiu*, „Inter Finitimos. Informator Naukowy do Badań nad Stosunkami Polsko–Niemieckimi” nr 8:1995 s. 7–11.

³⁹² Derwich (1995).

³⁹³ Pobóg–Lenartowicz/Derwich (1995).

³⁹⁴ Derwich/Pobóg–Lenartowicz (1996).

³⁹⁵ *Les bénédictins et la christianisation des campagnes en Pologne*, w: *La christianisation des campagnes. Actes du colloque du C. I. H. E. C. (25–27 août 1994)*, sous la dir. de J.–S. Massaut et M.–É. Henneau (Institut Historique Belge de Rome Bibliothèque, 38), t. 1, Bruxelles/Rome 1996 s. 103–116. Zob. przyp. 206.

³⁹⁶ Zob. Z. Kurnatowska, *Rola klasztoru benedyktynów w Lubiniu w organizacji osadnictwa Wielkopolski wczesnośredniowiecznej*, w: Pobóg–Lenartowicz/Derwich s. 41–46.

³⁹⁷ K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich* (RAUWHF, 76), Kraków 1994 s. 13–14, 21–26; A. Radziwiński, *Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV i XV w. na tle porównawczym. Studium nad rekrutacją i drogami awansu*, Toruń 1995 s. 41–47 i s. 23–24, 29, 35; M. Derwich, *Fundacja* (jak w przyp. 352) s. 14 n.; Tenże, *Monastycyzm*, § 43.

³⁹⁸ M. Derwich, *Monastycyzm*, § 14.6. Zob. Tenże, *Ciepła – nieznaną prepozytura benedyktyńska*, NP t. 75: 1991 s. 29–64; Tenże, rec., KH t. 101: 1994 z. 1 s. 177–179.

³⁹⁹ M. Derwich, *Monastycyzm*, § 14.6. 2; Tenże, *Szkola* (jak w przyp. 242). Zob. J. Kłoczowski, jak w przyp. 205.

tw. *Eigenkloster*, klasztoru państwowego i prywatnego. Problematyka ta jest w historiografii polskiej ogromnie zaniedbana. Właściwie jedynie Roman Michałowski⁴⁰⁰ poświęcił jej nieco uwagi na przykładzie opactwa benedyktynów w Tyńcu. Jego prace poświęcone problemowi klasztoru prywatnego w Niemczech X–XII w. przynoszą odpowiedni kwestionariusz pytań i zarys problematyki⁴⁰¹. Ze względu na zbieżności zachodzące w rozwoju instytucji kościelnych i monastycznych ważne znaczenie ma monografia poświęcona temu zagadnieniu w dziejach dwunastowiecznego monastycyzmu w Danii pióra Thomasa Hilla⁴⁰². Badania nad dziejami monastycyzmu XII w., zarówno benedyktynów i cystersów⁴⁰³, jak i kanoników regularnych, w tym premonstratensów⁴⁰⁴, już teraz ukazują wagę tego zagadnienia. Zasygnalizujemy w tym miejscu publikację wstępnych rezultatów badań nad zagadnieniem *Eigenkloster* oraz stosunków między fundatorem a jego fundacją zakonną (Przemysław Wiszewski⁴⁰⁵), które wydane zostaną w materiałach z sesji *Genealogia – władza a społeczeństwo w średniowiecznej Polsce na tle porównawczym. Funkcjonowanie struktur* (Bachotek k. Torunia, 9–11 X 1997 r.)⁴⁰⁶.

Koniecznym jest też rozszerzyć horyzont chronologiczny badań, obejmując nimi także bardzo zaniedbane – mimo stosunkowo do-

⁴⁰⁰ *Princeps Fundator. Studium z dziejów kultury politycznej w Polsce X–XIII wieku*, Warszawa 1993, wyd. 2. Zob. Tenże, *Les fondations ecclésiastiques dans l'idéologie de la première monarchie piastienne*, „Acta Poloniae Historica” t. 60:1989 s. 133–157.

⁴⁰¹ Tenże, *Il culto dei santi fondatori nei monasteri tedeschi dei secoli XI e XII. Proposte di ricerca*, w: *Culto dei santi, istituzioni e classi sociali in eta preindustriale*, cura di S. Boesch Gajano, L. Sebastiani, L'Aquila–Roma 1984 s. 105–140; Tenże, *Klasztor prywatny w Niemczech IX–XII w. jako fakt religijny i społeczny*, w: *Niemcy–Polska* (jak w przyp. 285) s. 47–66.

⁴⁰² *Könige, Fürsten und Klöster: Studien zu den dänischen Klostergründungen des 12. Jahrhunderts* (Kieler Werkstücke: Reihe A, Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte, 4), Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris 1992. Zob. rec. G. Labudy, *ZH* t. 60:1992 z. 1 s. 117–120 i K. Skwierczyńskiego, *KH* t. 101:1992 z. 2 s. 86–88.

⁴⁰³ M. Derwich, *Fundacja lubińska na tle rozwoju monastycyzmu benedyktyńskiego w Polsce (XI–XII wiek)*, w: *Opactwo* (jak w przyp. 314) s. 12–23; Tenże, *Piastowie Śląscy a benedyktyni (XII–XIII w.)*, w: *Krzyszów uświęcony Łaską*, red. H. Dziurła, K. Bobowski, Wrocław 1997 s. 34–39.

⁴⁰⁴ Zob. prace Cz. Deptuły, jak w przyp. 213 i J. Rajman, *The Origins* (jak w przyp. 230); Tenże, *Norbertanie polscy w XII wieku. Możni wobec „ordinis novi”*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, red. S. M. Kuczyński, t. 7, Warszawa 1996 s. 71–105. Zob. przyp. 414.

⁴⁰⁵ *Związki fundatorów z klasztorami żeńskimi na Śląsku (XIII–połowa XIV w.)*. Wybrane aspekty, w druku.

⁴⁰⁶ Materiały z sesji w druku.

bręgo oświecenia źródłowego – dzieje monastycyzmu późnośredniowiecznego⁴⁰⁷. Ogromne możliwości tu się kryjące ukazywałem w studiach nad kierunkami aktywności⁴⁰⁸ oraz udziałem w ówczesnym ruchu reformatorskim⁴⁰⁹ benedyktynów polskich.

Praktycznie nic nie wiemy o podmiocie badań, członkach wspólnot monastycznych. Jaka była liczebność i organizacja konwentów, ich rekrutacja? Praktycznie tylko kwestie związane z aktywnością i rolą opata poza murami *claustrum* zostały wstępnie zarysowane⁴¹⁰. Pilnym zadaniem badawczym jest podjęcie prac nad całościowymi opracowaniami poszczególnych konwentów, wzorującymi się na modelach wypacowanych w historiografii niemieckiej⁴¹¹. Publikowanie wyłącznych katalogów opatów czy prepozytów stanowczo nie wystarczy⁴¹².

Prawdziwym dramatem polskich badań nad monastycyzmem jest brak rozpoznania tego, co stanowi esencję życia klasztorowego: liturgii, *divinum officium*, duchowości. Problem ten stanowi w naszej historiografii ogromną lukę. Niedawna praca zbiorowa poświęcona duchowości zakonnej w Polsce jest niewielką iskierką, która nie może jeszcze rozproszyć mroków niewiedzy zakrywających ten problem⁴¹³.

⁴⁰⁷ Zob. przyp. 207.

⁴⁰⁸ M. Derwich, *Benedyktyński*, s. 435–548 oraz Tenże, *Działalność benedyktynów hysogórskich w XV wieku*, „Kwartalnik Historyczny” t. 97:1990 z. 3–4 s. 37–57; Tenże, *L'Abbaye de Sainte-Croix sur le mont Łysiec au XVe siècle. Le problème des activités des bénédictins en Pologne du bas Moyen Age*, „Studi Medievali” 3e série t. 32:1991 s. 789–805.

⁴⁰⁹ Tenże, *Réforme et la vie quotidienne dans les abbayes bénédictines en Pologne au XVe siècle*, w: *Derwich* s. 275–286.

⁴¹⁰ M. Derwich, *Opat hysogórski jako członek polskiej elity politycznej XV wieku. Reguła czy wyjątek? (Ze studiów nad średniowiecznym opatem benedyktyńskim w Polsce)*, w: *Genealogia. Polska elita polityczna w wiekach średnich*, red. J. Wroniszewski, Toruń 1993 s. 137–161; Tenże, *Rola opata w koronacjach królów polskich*, w: „*Imagines Potestatis*”. Rytuły, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzchniej. *Polska X–XV w.*, red. J. Banaszkiwicz (Colloquia Mediaevalia Varsoviensia, 2), Warszawa 1994 s. 31–58.

⁴¹¹ M. Derwich, rec. z M. Ruf, *Professbuch des Benedictinerstiftes Rott am Inn* (Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benedictiner-Ordens und seiner zweige, Ergänzungsband, 32), St. Ottingen 1991, w: *Sobótka* t. 49:1994 s. 148–150.

⁴¹² Z nowszych i ważniejszych takich katalogów zob. P. Szczaniecki, *Katalog opatów tynieckich*, NP t. 49:1978 s. 9–244; R. Kabaciński, D. Karcewski, *Katalog prepozytów klasztoru norbertanek w Sirzelnie od XII wieku do 1837 r.*, NP t. 87:1997 s. 5–38. Zob. przyp. 160.

⁴¹³ *Duchowość zakonna. Zakony w Polsce. Katalog*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1994. Tematyki nas tu interesującej tyczą dwie prace: M. Borkowska, *Duchowość benedyktynek polskich jako problem badawczy*, s. 13–23; P. Goliński, *Duchowość monastyczna*, s. 24–37.

Potrzebne tu są intensywne, monograficzne badania, do których, jak na razie, brakuje odpowiednio przygotowanych specjalistów.

Jednym z istotnych postulatów wydaje mi się rozwinięcie badań nad mechanizmami funkcjonowania określonego opactwa w różnych środowiskach i ich kontaktami z różnymi grupami społecznymi. Dla wczesnego średniowiecza będzie to kwestia analizy kręgu fundatorów i benefaktorów⁴¹⁴. Dla okresu późniejszego możliwym już stają się badania nad otoczeniem społecznym. Przykładem służą badania nad położonym na uboczu, wśród osadnictwa rycerskiego, opactwem benedyktynów na Łyścu⁴¹⁵, będącym równocześnie ośrodkiem kultu pielgrzymkowego⁴¹⁶. Kontakty z otoczeniem śląskim opactwa benedyktynek stanowią przedmiot badań Przemysława Wiszewskiego⁴¹⁷.

Odrębne miejsce stanowią badania nad opactwami „miejskimi” oraz kontaktami opactw z miastami. Niedawno opublikowałem omówienie badań zachodnioeuropejskich na ten temat oraz propozycję kwestionariusza badawczego⁴¹⁸, oraz zarysowałem to zagadnienie na przy-

⁴¹⁴ D. Karczewski, *Pierwsi benefaktorzy klasztoru Norbertanek w Strzelnie*, „Ziemia Kujawska” t. 11:1995 s. 7–16.

⁴¹⁵ M. Derwich, *Klasztor św. Krzyża na Łysej Górze a rycerstwo sandomierskie*, w: *Genealogia. Studia nad wspólnotami krewnicznymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. J. Hertel, J. Wroniszewski, Toruń 1987 s. 149–171; Tenże, *Stanisław z Wojczyc a benedyktyni łysogórscy*, w: *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia* z. 26, Toruń 1992 s. 173–180; Tenże, *Bostowscy herbu Bielina*, w: *Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej*, red. A. Radzimiński, A. Supruniuk, J. Wroniszewski, Toruń 1997 s. 153–179.

⁴¹⁶ Tenże, *Łysogórski ośrodek pielgrzymkowy w Polsce średniowiecznej i nowożytnej. Zarys problematyki*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska, H. Zaremska (Colloquia Mediaevalia Varsoviensia, 2), Warszawa 1995 s. 277–287.

⁴¹⁷ *Legnickie opactwo benedyktynek Bożego Ciała w społeczeństwie śląskim (1348–1538)*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 73–88; Tenże, *Mniszki benedyktyńskie i ich rodziny w średniowieczu na przykładzie opactw śląskich w 2 połowie XIII – 1 połowie XVI w. (Legnica, Lubomierz, Strzegom)*, w: *Kobieta w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. Z. H. Nowak, A. Radzimiński, w druku.

⁴¹⁸ M. Derwich, *Konferencja „Mnisi a miasto”, Lille, 31 marca – 1 kwietnia 1995 r.*, KHKM t. 44:1996 s. 78–89 oraz G. Penco, *Monasteri e comuni cittadini: un tema storiografico*, „Benedictina” t. 43:1996 s. 117–133. Zob. R. Kabaciński, *Ze studiów nad związkami klasztoru i miasta w Strzelnie średniowiecznym i staropolskim*, w: *Personae, colligationes, facta*, Toruń 1991 s. 289–301; L. Stępkowski, *Rola Cystersów w powstaniu i rozwoju najstarszych miast sandomierskich w drugiej połowie XII i w XIII wieku*, w: *Cystersi misjonarze Europy. Jędrzejów Koprzywnica – Sulejów – Wąchock*, Kielce 1994

kładzie dziejów mnichów w Polsce⁴¹⁹. Wiele do powiedzenia ma tutaj archeologia, zajmująca się m. in. rolą klasztorów w genezie i rozwoju miast⁴²⁰.

A. Radzimiński⁴²¹ ukazał ostatnio kontakty między opactwami a kapitułami katedralnymi w kontekście dzierżenia przez niektórych opatów godności kanoników gracjalnych. Tenże autor omówił także związki kanoników regularnych z opactwami w Czerwińsku z instytucjami kościelnymi Płocka⁴²². Wydaje się, że studia te mogą przeźrzeć drogę dla dalszych badań nad kontaktami środowisk monastycznych nie tylko z klerem diecezjalnym, ale i różnymi grupami świeckich. Kwestie kontaktów z dworami panującego, biskupów lub możnowładców, z różnymi bractwami (ileż ich klasztory kreowały!), parafianami itp. pozostają ciągle do zbadania.

3 Rozszerzenie podstawy źródłowej

Osiągnięcie tak daleko idących celów nie będzie możliwe bez powiększenia dostępnej podstawy źródłowej. Nie można ciągle obracać się w kręgu tych samych przekazów – jak to dzieje się często w przypadku badań nad dziejami monastycyzmu XI–XIII w. Gdybyż jeszcze robiono to w oparciu o nowy kwestionariusz badawczy! Wówczas nawet dawno znane źródła mogą dostarczyć zupełnie nowych wiadomości – jak choćby w wyżej poruszonej kwestii *Eigenkloster*. Tymczasem, w praktyce, ciągle wraca się do tego samego kwestionariusza badawczego, w efekcie uzyskując rezultaty niewiele odbiegają-

s. 61–83; K. Guzikowski, *Miasto – rywal czy sprzymierzeniec cystersów na przykładzie opactwa z Kołbaczem?*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 463–470.

⁴¹⁹ M. Derwich, *Les moines dans les villes polonaises au Moyen Âge*, w: *Les moines dans la ville. Actes du colloque de Lille, 31 mars et 1er avril 1995*, „Histoire Médiévale et Archéologie” t. 7:1996 s. 77–86.

⁴²⁰ J. Piekalski, *Klasztor jako element wczesnych miast na ziemiach polskich w świetle źródeł archeologicznych*, w: Pobóg–Lenartowicz/Derwich s. 127–140 oraz niemieckie tłumaczenie tego tekstu rozszerzone o plany miast, *Zur Funktion kirchlicher Stiftungen als Urbanisationselement im Lichte archäologischer Forschungen an Beispiel aus der frühen Geschichte Polens*, w: *Burg Burgstadt – Stadt: zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, hrsg. v. H. Brachmann (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa), Berlin 1995 s. 161–175.

⁴²¹ *Uwagi o związkach klasztorów mniszyc i kanonickich z kapitułami katedralnymi w Polsce średniowiecznej*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 497–509.

⁴²² Tenże, *Związki klasztoru czerwińskiego i kanoników regularnych z instytucjami kościelnymi Płocka w średniowieczu*, RH t. 62:1996 s. 113–125.

ce od ustaleń historiografii jeszcze z XIX/XX w., na pewno niewspółmierne do włożonego nakładu pracy i czasu. Widać to na przykładzie niektórych nowszych badań nad dokumentami klasztorowymi lub wielką własnością klasztorową.

Konieczne są kweryndy archiwalne w ciągle mało lub wcale nie wykorzystanych zbiorach późnośredniowiecznych i nowożytnych. Te ostatnie, a także akta posupresyjne opactw, przynoszą, jak dowodzą moje własne doświadczenia, wiele wiadomości do dziejów średniowiecznych.

Inną drogą jest sięgnięcie po nowe lub mało dotychczas używane kategorie źródeł. W bardzo niewielkim stopniu – niewspółmiernym do ich wagi – poznane i wykorzystane są nekrologi klasztorne. Pilnym zadaniem jest zwłaszcza wykorzystanie dwu najwcześniejszych i najważniejszych z nich, tzn. nekrologów opactw we Wrocławiu i w Lubiniu⁴²³, dla badań nad otoczeniem społecznym i pamięcią. Wspomniane wyżej prace Michała Kaczmarrka i Rościsława Żerelika⁴²⁴, a także rozprawa Marii Starnawskiej⁴²⁵, wytyczają w tym zakresie nowe kierunki. Spory potencjał kryje się jeszcze ciągle w badaniach nad kalendarzami klasztorowymi i zakonnymi⁴²⁶ oraz źródłami historyograficznymi.

Badania Zenona Piecha⁴²⁷ i Przemysława Wiszewskiego⁴²⁸ nad pieczęciami klasztorowymi oraz Piotra Dymmela⁴²⁹ nad łysogórskim fryzem heraldycznym pokazują możliwości kryjące się w szerszym wykorzystaniu źródeł ikonograficznych.

Borys Paszkiewicz⁴³⁰ pokazał z kolei możliwość wykorzystania źródeł numizmatycznych dla badań nad gospodarką i działalnością budowlaną klasztorów.

⁴²³ Zob. przyp. 283 i 284.

⁴²⁴ Zob. przyp. 285 i 286.

⁴²⁵ *Nekrolog krzyżowców z czerwoną gwiazdą: źródło do poznania środowiska zakonu i jego kontaktów*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 211–219.

⁴²⁶ Np. K. Jasiński, *Kalendarz opactwa św. Wincentego we Wrocławiu*, w: *Kultura średniowieczna Śląska. Pierwiastki rodzime i obce*, red. K. Bobowski (AUWr 1362, Historia 98), Wrocław 1993 s. 45–58.

⁴²⁷ *Średniowieczne pieczęcie tyńieckie*, w: *Benedyktyni tyńieccy* (jak w przyp. 313) s. 121–140.

⁴²⁸ *Pieczęcie benedyktynek legnickich (XIV–XVIII wiek)*, w: *Dzieje klasztorów* (jak w przyp. 186) w druku.

⁴²⁹ *Piętnastowieczna dekoracja heraldyczna w krużgankach klasztoru łysogórskiego. Rekonstrukcja, geneza i program*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 265–290.

⁴³⁰ *Mennictwo klasztorne w średniowiecznej Polsce*, w: Pobóg–Lenartowicz/Derwich s. 325–332.

4 Interdyscyplinarność badań

Wreszcie, zachować trzeba konieczny postulat interdyscyplinarności badań. Chodzi tu nie tylko o podkreślane już przeze mnie wielkie osiągnięcia archeologii i historii architektury oraz muzykologii. Historycy i przedstawiciele tych dziedzin nauki od dawna nawiązali współpracę. Ivan Hlaváček⁴³¹ słusznie przypomniał ostatnio o korzyściach mogących płynąć z kontaktów z przedstawicielami innych dyscyplin, takich jak badania nad liturgią i duchowością, teologią i filozofią, filologią czy historią literatury.

5 Nowy model monografii klasztoru

Atrakcyjność i siła modelu monografii „uposażeniowej” opactwa sprawiły, iż autorzy najnowszych monografii klasztorowych w zasadzie go kontynuują, wprowadzając doń jedynie niewielkie modyfikacje. Taki charakter mają np. monografie opactw w Mogilnie (autorstwa Józefa Płochy⁴³²) i w Lubiniu (pióra Zbigniewa Perzanowskiego⁴³³). Nawet Andrzej M. Wyrwa w swojej najnowszej syntezie cystersów linii altenberskiej tradycyjnie za jej podmiot uznał początki badanych przez siebie opactw oraz rozwój ich uposażenia. Ważne *novum* jego pracy polega na szerokim uwzględnieniu źródeł z zakresu archeologii i historii architektury – jednak przy zbyt dużym zaniedbaniu tradycyjnej, erudycyjnej krytyki źródeł pisanych⁴³⁴. Z kolei Jerzy Rajman w swoich monografiach opactw w Zwierzyńcu⁴³⁵ i Jemielnicy⁴³⁶, próbował wzbogacić tradycyjny schemat o rozdziały poświęcone życiu wewnętrznemu wspólnoty. Takie jednak „przyczepianie” do tradycyjnie nastawionej na ukazania głównie „początków i rozwoju uposażenia” pracy dość przypadkowo uzyskanych wiadomości, nie po-

⁴³¹ *Krótkie zakończenie*, w: Derwich/Pobóg–Lenartowicz s. 549–551.

⁴³² Zob. przyp. 280.

⁴³³ *Opactwo benedyktyńskie w Lubiniu. Studia nad fundacją i rozwojem uposażenia w średniowieczu*, Wrocław 1978. Zob. M. Cetwiński, *Jeszcze o fundacji opactwa benedyktyńców w Lubiniu. W związku z pracą...*, Sobótka t. 36: 1981 s. 455–463.

⁴³⁴ Zob. przyp. 226.

⁴³⁵ J. Rajman, *Klasztor norbertanek na Zwierzyńcu w wiekach średnich* (Biblioteka Krakowska, 131), Kraków 1993.

⁴³⁶ Tenże, *Jemielnica. Wieś i klasztor cysterski na Górnym Śląsku*, Katowice 1995.

parte głębszymi studiami nad tą nową problematyką, nie przyniosło najlepszych rezultatów. Rozdziały wybiegające poza tradycyjną tematykę są wyraźnie słabsze, nie tworzą też z pozostałymi zwartej całości. We wszystkich omówionych próbach brakuje zwłaszcza ukazania dynamiki procesów rządzących funkcjonowaniem wspólnoty monastycznej i określającej jej miejsce w społeczeństwie.

Nie brakuje wreszcie prób wręcz chronologicznego przedstawiania dziejów danego klasztoru, nawiązujących do, zdawałoby się, dawno przebrzmianych tradycji monografii opisowej⁴³⁷.

Warto zwrócić uwagę, iż u naszych zachodnich sąsiadów od dawna wykształcił się ciekawy schemat monografii opactwa mniszego lub kanonickiego, uwzględniający we względnie równych proporcjach wszystkie aspekty jego funkcjonowania⁴³⁸. Ich dobry przykład stanowią syntezy dziejów Henrykowa i Krzeszowa pióra Heinricha Grügera⁴³⁹ i Ambrosiusa Rose⁴⁴⁰.

Polska historiografia nie podąża jednak tym tropem, czego przykładem służą nawet najnowsze monografie opactw śląskich: dopiero co wspomniana monografia opactwa w Jemielnicy, czy też wcześniejsza, opactwa w Rudach autorstwa Stanisława Rybandta⁴⁴¹. Jedną z podstawowych przyczyn takiego stanu rzeczy widzieć trzeba w zbyt małym horyzoncie chronologicznym badań. Stojące do dyspozycji źródła XII i XIII w., a w większości przypadków także XIV w., nie pozwalają bowiem wyjść poza sferę zagadnień gospodarczych. Rozszerzenie kwestionariusza badawczego staje się możliwe dopiero po wykorzystaniu piętnastowiecznych materiałów źródłowych, zazwyczaj w większości archiwalnych. Konieczne jest też dokładne poznanie całego zasobu źródeł nowożytnych. Biorąc jeszcze pod uwagę niezbędne studia szczegółowe nad mało znanymi w naszej historiografii zagadnieniami dotyczącymi organizacji życia i prawodawstwa wewnątrzklasztornego, liturgii i duchowości, organizacji przestrzeni

⁴³⁷ Np. K. Kramarek – Anyszek, *Dzieje klasztoru PS. Norbertanek w Krakowie na Zwierzyńcu do roku 1840*, NP t. 47:1977 s. 5–169.

⁴³⁸ Nowsze wymienia Derwich, *Monastycyzm*, § 25.

⁴³⁹ *Heinrichau. Geschichte eines schlesischen Zisterzienserklosters 1227–1977* (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands, 16), Köln/Wien 1978.

⁴⁴⁰ *Kloster Grüssau OSB 1242–1289. SOCist 1292–1810. OSB seit 1919*, Stuttgart 1974.

⁴⁴¹ *Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach* (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Ser. A, 195), Wrocław 1977. Zob. rec. M. Cetwiński, S. Solicki, Sobótka t. 33:1978 s. 405–410.

monastycznej, różnorodnej aktywności mnichów – zadanie jest gigantyczne i wymaga wielu lat żmudnych badań.

W tym właśnie kierunku zmierzającą, nową jakościowo propozycję potraktowania monografii klasztornej, zaproponowałem ostatnio⁴⁴². Erudycyjne studia nad podstawą źródłową, początkami i rozwojem uposażenia są w niej tylko podstawą dla dalszego toku postępowania badawczego. Zmierza ono, po pierwsze, do rekonstrukcji gospodarki opactwa, a zwłaszcza jego dochodów. Po drugie, konieczne jest postawienie pytania o miejsce badanego opactwa w monastycyzmie i Kościele oraz w państwie, w różnych okresach istnienia. Aby to osiągnąć, trzeba przekroczyć magiczne granice końca XIII czy XIV w. Dopiero liczniejsze źródła piętnastowieczne pozwalają śledzić całą gamę aktywności wewnętrznej i zewnętrznej opactwa i jego konwentu. Postępowanie takie przyniosło bardzo zadawalające rezultaty, niekiedy wręcz rewelacyjne, zarówno w kwestii początków opactwa i jego gospodarki, jak i, zwłaszcza, jego funkcjonowaniu w społeczeństwie, państwie i Kościele XV w.

W propozycji tej zabrakło miejsca na kwestie związane z tym, co stanowi esencję życia klasztornego: liturgię, sprawowanie *divinum officium* i duchowość. Wynikało to jednakże z fatalnego stanu badań w tej dziedzinie.

V Wnioski

Nie ma wątpliwości, iż w ostatnich latach historiografia polska dokonała w badaniach nad monastycyzmem olbrzymiego kroku naprzód. Nie wszystkie obszary badawcze są równie dobrze reprezentowane. Na pewno brak badań nad kanonikami regularnymi św. Augustyna. Dotkliwa jest nasza niewiedza na temat liturgii i duchowości monastycznej. Ogromnie odczuwa się brak rozpoznania dziejów poszczególnych klasztorów po XIV w., w późnym średniowieczu, a także czasach nowożytnych. Z pewnością nie zawsze wystarczający jest kontakt z osiągnięciami nauki zachodniej, a także tej bliższej, z naszego regionu, szybko rozwijającej się i nadrabiającej braki nauki czeskiej, słowackiej czy węgierskiej. Czasami szwankuje warsztat naukowy, zwłaszcza w zakresie zrozumienia istoty monasty-

⁴⁴² Derwich, *Benedyktyński*. Zob. rec. P. Sczanieckiego, *Benedyktyni w Polsce Bolesławów i później (Na marginesie książki..., „Studia Historyczne” t. 36:1993 s. 239–247 i J. Dobosza, StZr t. 36:1997 s. 145–147.*

cyzmu i jego dziejów oraz kwestionariusza badawczego. Nie mniej różnorodność podejmowanych tematów i inicjatyw napawa nadzieją na przyszłość.

Przyszłość zaś rysuje się pod znakiem studiów nad nowymi problemami, a zwłaszcza przygotowania podstawowych narzędzi pracy. Powstanie nowoczesnych monastikonów poszczególnych zakonów jest sprawą pilną. Dobrze też, że prace nad niektórymi z nich, zwłaszcza cysterskim w ośrodku poznańskim, a także benedyktyńskim w ośrodku wrocławskim, zostały podjęte. Myślę też, iż powoli nadchodzi czas powstawania zarysów dziejów poszczególnych zakonów oraz dziejów zakonów w poszczególnych dzielnicach historycznych. Powoli rosnące grono historyków zajmujących się monastycyzmem nie tylko okazjonalnie z pewnością podola tym wyzwaniom.

Wykaz skrótów:

- ASK — „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”
 AUWr — Acta Universitatis Wratislaviensis
 Cystersi I — *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki* (UAMSA, 135), red. J. Strzelczyk, Poznań 1987
 Cystersi II — *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy* (UAMSA, 165), red. J. Strzelczyk, Poznań 1992
 Cystersi III — *Dzieje, kultura artystyczna i umysłowa polskich cystersów od średniowiecza do końca XVIII wieku*, red. J. Strzelczyk, NP 83:1994
 Derwich — *La vie quotidienne des moines et chanoines réguliers au Moyen Âge et Temps modernes*, sous la dir. de M. Derwich (Travaux du LARHCOR = Opera ad historiam monasticam spectantia, Series I, Colloquia 1), t. 1–2, Wrocław 1995
 Derwich, Benedyktyński — M. Derwich, *Benedyktyński klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa/Wrocław 1992
 Derwich, Monastycyzm — M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński w Europie i Polsce średniowiecznej. Wybrane problemy* (AUWr 2019, Historia, 135), Wrocław 1998
 Derwich/Pobóg–Lenartowicz — *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich i A. Pobóg–Lenartowicz (Opera ad historiam monasticam spectantia, Series I, Colloquia 2), Opole/Wrocław 1996
 JbFWU — „Jahrbuch der Schlesischer Friedrich–Wilhelms–Universität zu Breslau”
 KH — „Kwartalnik Historyczny”
 KHKM — „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
 LMA — „Lexikon des Mittelalters”, München/Zürich
 NP — „Nasza Przeszłość”
 PH — „Przegląd Historyczny”
 Pobóg–Lenartowicz/Derwich — *Klasztor w kulturze Polski średniowiecznej*, red. A. Pobóg–Lenartowicz i M. Derwich (Sympozja, 9), Opole 1995
 PNL — „Przewodnik Naukowy i Literacki”
 PTPNPKH — Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Historycznej

- RAUWHF — „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”
- RH — „Roczniki Historyczne”
- RHum — „Roczniki Humanistyczne”
- Sobótka — „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”
- StŻr — „Studia Źródłoznawcze”
- UAMSH — Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia
- ZH — „Zapiski Historyczne”

MAREK DERWICH

**Monastic Communities in Medieval Poland: a Review of Studies
and a Research Agenda for the Future**
Summary

This is an expanded version of an article which was published in French in *Quaestiones Medii Aevii Novae* (vol. 2, 1997). It contains a critical review of 19th and 20th-century studies on the history of hermits, monks and regular canons in Poland. An identification and description of successive stages in the development of this branch of historical inquiry leads to an appraisal of the present state of research and the formulation of an agenda for the future.

After a brief review of relevant literature and methodology the author discusses the development of studies on the history of monasticism in Poland in the Central European context. Its first stage saw the domination of the 'descriptive' monograph. Historians who followed that model merely collected and edited source material related to individual abbeys. The beginning of modern scholarship in this field was connected with the 'diplomatic' approach which specialized in critical studies of oldest documents from the earliest monastic foundations. Its achievements paved the way for the 'diplomatic and economic' approach concerned chiefly with the economy and material aspects of monastic life. A more specialized branch of the latter, known as the Poznań school, has focused its efforts on the reconstruction of big monastic estates, in particular those owned by the Cistercians. More specializations are being developed, especially by researchers of the Lublin centre (the Catholic University of Lublin) headed by Professor Jerzy Kłoczowski. Subjects which have recently been attracting greater attention include the missionary activity of the Cistercians, 12th-century Praemonstratenses, the 'foundation process' of Cistercian and Praemonstratensian abbeys and the beginnings of Polish monasticism. Great importance is attached to studies of monastic culture, i.e. the functioning of libraries and scriptoria, or the artistic and musical production of the monasteries. Studies of monastic schools and historiography have had

a slower start; a great deal of catching up is necessary in the fields of memory studies and *Praktische Schriftlichkeit*. Against this rather varied background the contribution of archaeological and architectural research to monastic studies, which is discussed at some length, is indeed impressive.

In the final section of his thesis the author formulates a number of suggestions concerning research targets and techniques. He postulates extending the catalogue of research questions and putting more stress on an interdisciplinary approach, also at the stage of source collection and evaluation. New areas and issues, such as the place of monasticism in society and culture, its role in the task of evangelisation, the problem of *Eigenkloster*, implantation of an abbey in a specific social environment, the structure and functioning of monastic communities, spirituality, liturgy and *officium divinum*, should be opened for systematic research. Finally, the author points to the need of working out a new model monograph that would take due notice of all aspects of the abbey's functioning.

Translated by Andrzej Branny